

Biblioteka
POSEBNA IZDANJA

TILMAN ZÜLCH

PJESNIKOV STRAH OD STVARNOSTI

/16 odgovora na P. Handkeovo
ZIMSKO PUTOVANJE U SRBIJU/

PJESNIKOV STRAH OD STVARNOSTI

16 odgovora na P. HANDKEOVO
zimsko putovanje u Srbiju

UNIVERZITET U SARAJEVU
Institut za istraživanje zločina protiv
čovječnosti i međunarodnog prava
S A R A J E V O

Primijeno:			
Org. jed.	Broj	Trilce	Vrijednost
	161		

Biblioteka: **POSEBNA IZDANJA**

Izdavači:

Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo

Za izdavače:

Prof. dr. Atif Purivatra
Prof. dr. Smail Čekić

Urednik:

Arif Zulić

Prijevod i lektura:

Jasna Čaušević

Korektura:

Dr. Bećir Macić

DTP:

Zlatan i Satko Filipović

Štampa:

DES Sarajevo

Sarajevo, decembar 1997.

ISBN 9958-47-011-X

NASLOV ORIGINALA:
TILMAN ZÜLCH (Hg.)
Die ANGST DES DICHTERES VOR DER WIRKLICHKEIT
16 Antworten auf Peter Handkes Winterreise nach Serbien

IZDAVAČ:
Steidel Verlag, Göttingen 1996.

Na osnovu člana 19. stav 1. tačka 12. Zakona o porezu na promet proizvođača i usluga ("Službene novine Federacije BiH", Broj 6/95), na zahtjev VIJEĆA KONGRESA BOŠNJAČKIH INTELKTUALACA Federalno ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta daje MIŠLJENJE da je posebno izdanje VKBI pod nazivom "PJESNIKOV STRAH OD STVARNOSTI", autora Tilmana Zülcha, proizvod iz člana 19 stav 1. tačka 12. Zakona o porezu na promet proizvoda i usluga, na čiji promet se ne plaća porez.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine,
Sarajevo

UDK 830(436).09-992(049.2)
355.4:341.31(497.11:497.6)

PJESNIKOV strah od stvarnosti : (16 odgovora na P. Handkeovo zimsko putovanje u Srbiju) / [priredio] Tilman Zülch ; [prijevod Jasna Čaušević]. - Sarajevo : Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca [etc.], 1997. - 105 str. ; 21 cm.
- (Biblioteka Posebna izdanja / Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca ; br. 23.)

Prijevod djela: Die Angst des Dichteres vor der Wirklichkeit : 16 Antworten auf Peter Handkes Winterreise nach Serbien. - Bilješka o autorima : str. 85-88. - Bibliografija : 89-97.

ISBN 9958-47-011-X

1. ZÜLCH, Tilman 2. HANDKE, Peter

Posvećeno Egonu Scotlandu

"Ja sam iz Bajine Bašte i kao 'rezervista' sam devet meseci s obe strane Drine svojim očima gledao 'pravednu borbu srpskoga naroda za samoodređenje', svoju kuću i kućište. Spadam u grupu 'izdajnika' koji su se usprotivili tome da puškomitraljezima kose žene i decu u begu. Druže Radovane (Karadžiću), šta uradi srpskome narodu da nam ote moralnu čistotu, našu čast pred svetom, nek' Ti Bog prosti /.../ Višemesečna bombardiranja preko Drine, 'junačka dela' koja sam gledao nemo i pun srama, hici iz zasede, 'skidanja' ljudi na njivi /.../. Vi ste pogazili čast srpstva /.../. Razorili ste sve džamije, spalili crkvu na Visočniku, skupa sa ženama i decom. Dođi na krvave mostove na Drini i zbacij kapu sa zvezdom petokrakom. To bi bilo srpski, a ne izdajnički."

(Srpska reč, februar 1994.)

PREDGOVOR BOSANSKOM IZDANJU

U periodu kada brojne naučne, stručne, nevladine i vladine organizacije širom svijeta nastoje da razotkriju suštinu i razmjere srpskih zločina na području bivše Jugoslavije, a posebno u Bosni i Hercegovini, javnost se krajem 1995. godine susrela sa knjigom njemačkog pisca, austrijskog porijekla, Petera Handkea (Peter Handke) "ZIMSKO PUTOVANJE U SRBIJU". Javnost je užasnuta onim što ovaj pisac iznosi, prešutkujući sve grozote, uključujući i genocid nad bošnjačkim narodom.

Sa prvom pojavom Handkeova djela značajan dio javnosti je reagovao, s ciljem argumentovanog negiranja njegovih stavova. U tom kontekstu, Društvo za ugrožene narode u Getingenu (Göttingen, Savezna Republika Njemačka) je aprila 1996. izdalo knjigu "Pjesnikov strah od stvarnosti", sa 16 tekstova, autora različitih profesionalnih opredjeljenja, kao što su pisci, žurnalisti, diplomate, univerzitetski profesori, filmski režiseri, borci za ljudska prava i drugi. Svi oni na svoj način rasvjetljavaju suštinu Handkeovog pristupa velikosrpskoj agresiji, argumentovano pobijajući njegove navode, iznoseći istinu o razmjerama zločina počinjenih u agresiji na nezavisnu, suverenu i međunarodno priznatu državu Bosnu i Hercegovinu.

Izdavači iz Bosne i Hercegovine su nastojali da se ovaj zbornik replika pojavi i na bosanskom jeziku, kako bi najširi krug bosansko-hercegovačke populacije bio upoznat sa odgovorima na jedno pogrešno videnje naše ratne drame, genocida i drugih zločina. U tom cilju od Društva za ugrožene narode u Getingenu je dobivena saglasnost za izdavanje, izvršen prevod, te uspješno obavljene druge radnje tehničke prirode. Uvjereni smo da će i ovo djelo, u nizu drugih, poslužiti našim čitaocima da još jednom saznaju istinu o razmjerama agresije na Bosnu i Hercegovinu i genocida nad Bošnjacima.

Sarajevo, novembar 1997.

Izdavači

Konačno razgovarajte sa žrtvama "Velike Srbije", gospodine Handke!

Kad se krajem 1995. Peter Handke, porijeklom iz austrijske Koruške, uputio na svoje "zimsko putovanje", posjetio je pogrešnu zemlju: putovao je u Srbiju. Te iste zime putuju i britanski i američki žurnalisti u područje pod srpskom kontrolom. Oni u blizini Srebrenice, Ljubije i Brčkog otkrivaju masovne grobnice s oko 18 000 leševa bosanskih žrtava. Handke otkriva "bidemajerske kućice, tržnice voća i povrća i jedno staro bizantsko crkveno naselje". David Rhode, korespondent "Christian Science Monitora", na svježe prekopanome bivšem fudbalskom igralištu kod Bratunca nailazi na ljudske ekstremitete koji strše iz zemlje, a u okolici i rasute iskaznice, fotografije i druge drage uspomene. Rhode je, kao i drugi žurnalisti kod Ljubije, uhapšen na nekoliko dana i oslobođen tek na intervenciju američke Vlade. Handke za to vrijeme pije šljivovicu u Srbiji kao dobro došao gost.

"Süddeutsche Zeitung" objavljuje putopis Koruščanina koji ne želi govoriti sa žrtvama "Velike Srbije". Njegov naslov "Pravda za Srbiju" djeluje kao politički program. Komentator velikih liberalnih novina označava Handkeov način gledanja i opisivanja kao "provocirajući, iritirajući i, također - oslobađajući". To je dovelo "u pitanje sama po sebi razumljiva odavno postignuta suglasja". Tako bi Handkeov izvještaj trebao poslužiti tome da izmijenimo "naš stav u odnosu na plimu opisa koja nas je preplavljala posljednjih godina".

Handke se u svojim poetskim opisima oduševljava srpskim selima i osamama. On se sam oslobađa od stvarnosti: Srbija je za njega "zemlja tzv. 'agresora' ". I

* Predgovor njemačkom izdanju

predstavlja bezazlenim Radovana Karadžića citirajući Patricka Bessona. Taj opisuje ratnog zločinca gotovo s puno ljubavi, "kao jednu stareću, umornu, odsutnu, prilično tužnu ženu". Pjesnik onda i polemizira. Protiv "pripisivanja krivnje unaprijed" i protiv Međunarodnoga suda u Den Haagu. Sigurno bi trebalo zvučati zabavno kad naoružane bosanske Srbe - izrugujući se tisućostruko žrtvama - predstavlja kao "pojedinačne sitne ubojice".

Za Handkea je tako jednostavno potisnuti genocid u Bosni i odgovornost režima u Beogradu i na Palama za ovaj napadački rat, u kojem je u protekle četiri godine život izgubilo između 200 i 300 hiljada ljudi. Pisac ignorira dokaze o genocidu sukladno motu "Ne dopuštam da vlastitim istraživanjima kvarim vlastite predrasude". Dokazni pak materijal prikupile su dvije Komisije za ljudska prava Ujedinjenih Naroda, one pod rukovodstvom Cherifa Bassiounija i Tadeusza Mazowieckog, zatim organizacije za ljudska prava kao što su Društvo za ugrožene narode, Institut Ludwig-Boltzmann i Human Rights Watch, vlade zapadnih zemalja i tajne službe, žuralisti te više hiljada svjedoka. Devedest procenata ratnih zločina počinile su srpske trupe, kaže se u jednom tajnom izvještaju CIA-e. Izvještač Ujedinjenih naroda za ljudska prava, Tadeusz Mazowiecki, drži da se može govoriti o 80 procenata. Mazowiecki je podnio ostavku iz protesta zbog suodgovornosti velikih sila za pad Srebrenice, zaštićene zone UN-a. Tribunal Ujedinjenih naroda za ratne zločine podigao je optužnicu protiv 53 lica osumnjičena za ratne zločine. Među njima nalazi se i sedam pripadnika Hrvatske armije. Oni su od aprila 1993. do marta 1994. učestvovali u ofanzivi protiv ostatka Bosne, koju je naredio hrvatski predsjednik Tuđman. Njima se predbacuju masakri nad muslimanskim stanovništvom. Hrvatske su trupe bez milosti protjerale Muslimane iz "Herceg-Bosne", koja je sada pod hrvatskom kontrolom, i digle u zrak njihove džamije. Društvo za ugrožene narode opširno je izvjestilo u augustu i novembru 1995. o ratnim zločinima Tuđmanovih trupa nad hrvatskim državljanima srpske nacionalnosti, počinjenih nakon ponovnog zauzimanja hrvatske Krajine. "I na muslimanskoj strani također je bilo vrlo ozbiljnih povreda ljudskih prava. Ali, to su više odmazde ili osvete, postupci potaknuti mržnjom. To, međutim, nije bila politika 'etničkoga čišćenja'", zaključila je norveška sutkinja Hanne Sophie Greve. No time se ne mogu opravdati masakri bosanskih trupa nad bosanskim Srbima. I ti se počinitelji moraju pozvati na odgovornost. Znatna većina optuženih ipak je pripadala srpskim jedinicama. General Ratko Mladić

i srpski vođa Karadžić optuženi su zbog genocida. Prema Handkeovoj definiciji oba su ova ratna zločinca ipak samo "pojedinačne sitne ubojice".

Neovisno od ovog pomućenog načina gledanja, sljedeća bilansa Društva za ugrožene narode čini te užase očiglednim:

Više od 200 000 Bosanaca, pretežno civila, odvedeno je i smješteno u zatočeničke i koncentracione logore. Više od 20 000 zatočenih ubijeno je u logorima smrti Omarska, Keraterm, Luka Brčko i Foča. U ljeto 1992. deportirano je u zatvorenim stočnim vagonima, bez hrane i vode, na hiljade žena, djece, starih, bolesnih i ranjenih. Sistematski je silovano najmanje 20 000 žena, većinom Muslimanki. Mnoge od njih odvedene su u logore. Srpske trupe počinile su masakre nad stanovništvom brojnih bosanskih općina, a ubijene su zatrpali u preko 60 masovnih grobnica. Proganjani su, hapšeni i likvidirani imami i katolički svećenici, gradonačelnici i prosvjetni radnici, kao i ličnosti iz javnoga života. Miloševićeve i Karadžićeve trupe razorile su stotine sela i gradskih četvrti, te ekonomsku bazu velikog dijela bosanskoga teritorija. Sa zemljom su sranjeni spomenici islamske kulture, najmanje hiljadu džamija, medresa i grobalja.

Protjerano je više od 1,5 miliona Bosanaca, pretežno Muslimana, ali i Hrvata, te pripadnika drugih manjina, među njima i Roma. Proganjani su ili ubijeni mnogobrojni pripadnici srpske nacionalnosti, koji su se stavili na stranu svojih sunarodnjaka ne-Srba. Za nesrpsko stanovništvo u područjima okupiranim od Srba važile su posebne odredbe. Stavljena su van snage njihova ljudska i građanska prava. Svakodnevno su se morali nositi s pljačkama, silovanjima, zlostavljanjima i nasrtajima na njihov život. Diskriminirani su, mučeni i tjerani na prinudni rad. Dijelovi muške populacije bili su u kućnome pritvoru. Konfiskovano je vlasništvo proganoga i preostalog nesrpskog stanovništva. Okupatori su iznuđivali izjave o odricanju od imovine i ustupku kuća, zemljišta, investicijskih i konzumnih dobara. Srbizirana su imena pojedinih okupiranih bosanskih gradova.

U tzv. zaštićenim zonama držano je oko 750 000 Bosanaca u blokadi i gotovo tri i po godine sistematski gadano teškom artiljerijom i oklopnim sredstvima. Pri tome je izgubilo život najmanje 20 000 ljudi. Umrli su mnogi stari, bolesni, ranjeni, mala djeca, jer opsjedatelji nisu propuštali humanitarnu pomoć za opkoljene. Nakon pada Srebrenice, zaštićene zone UN-a,

specijalne jedinice za egzekuciju ustrijelile su gotovo svakog petog stanovnika grada.

"Srbija je glavni krivac za ovaj rat", izjavila je Sonja Biserko, predsjednica srpske sekcije Helsinškog komiteta (Beograd). Sistematske srpske pripreme za preuzimanje vlasti, koje je prethodilo genocidu u bosanskim distriktima Prijedor i Zvornik, istražila je sutkinja Hanne Sophie Greve za Bassiounijevu komisiju (za Prijedor), te Institut Ludwig Boltzman (za Zvornik). Planski su uzurpirani mediji, iz javnih službi udaljeni su ne-Srbi, a određeni dijelovi srpskog stanovništva naoružani. Amerikanac Roy Gutman, dobitnik Pulitzerove nagrade, otkrio je da je lično Milošević koordinirao angažovanjem zloglasnih paravojskih srpskih jedinica pod komandom Šešelja, Arkana i drugih. U proljeće i ljeto 1992. paravojsne jedinice, skupa s ostatkom Jugoslovenske armije čiji su dijelovi, stacionirani u Bosni, proglašeni bosanskosrpskom amijom, napale su uglavnom nezaštićene gradove i sela u sjevernoj, istočnoj i zapadnoj Bosni. Gutman tvrdi da su te godine u svakom zatočeničkom i koncentracionom logoru bili nazočni oficiri Jugoslovenske armije.

Uhapšeni Đorđe Đukić, trenutno u Den Haagu pod sumnjom da je počinio ratne zločine i još do prije nekoliko sedmica oficijelno general Vojske Jugoslavije, djelovao je kao čovjek za vezu između srpske armije ostatka Jugoslavije i Karadžićevog režima na Palama, u čijoj je armiji bio nadležan za logistiku. Prema izvještaju Eda Vullamyja u "Guardianu", sve do jula 1995., u vrijeme krvavih srpskih ofanziva na Bihać i Srebrenicu, on je u sjedištu Vrhovne vojne komande bosanskih Srba u Han Pijesku u velikome stilu organizirao vojsci preko Drine logističku potporu iz Beograda.

Šta li bi samo na Handkeov izvještaj rekao Egon Scotland, korespondent "Süddeutsche Zeitung" i jedan od preko 50 žurnalista koji su do početka 1996. izgubili život u Bosni? Upravo žurnalisti, svjedoci s lica mjesta, bili su ti koji su svojim izvještajima često osuđivali intencije Ujedinjenih naroda i zapadnih vlada da prikriju ratne zločine ili da potru razlike između žrtve i počinitelja. Na svom putu kroz Srbiju Handke kolektivno ismijava izvještače iz Bosne kao "zlu inostranu hordu reportera" i okomljava se na renomirane zapadne listove poput El Paisa, Le Monde, Liberationa, Nouvelle Observateura, Timea ili Spiegela. Ali, Handke ništa ne opovrgava, ne zapisuje podatke i tragove, niti sadržajno argumentira. A pri tom bi

se pak moglo mnogo prije kritizirati to što je tako mnogo žurnalista toliko dugo čitalo o genocidu.

Kad je korespondent Newsdaya Roy Gutman nakon ispitivanja pobjeglih zatočenika 6. augusta 1992. objavio njihova svjedočenja o postojanju zloglasnog srpskog koncentracionog logora Omarska, njegov je izvještaj obišao cijeli svijet. Pet dana kasnije Penny Marshall sa svojim televizijskim timom ITN posjećuje taj logor smrti. Slike do skeleta izglednijih zatvorenika podsjećaju svjetsku javnost na koncentracione logore nacionalsocijalista, te pokreću val protesta protiv srpskih vođa. Handke podmeće "da lice jedne žene, koja glasno plače tik iza žičane ograde logora, poslušno slijedi uputu fotografa Internacionalne novinske agencije, koji je s druge strane ograde".

"Ali, pogled pisca vjeruje samo onome što sam može vidjeti, što sam može iskusiti", ističe u svom uvodnom tekstu Süddeutsche Zeitung. On bi se želio kretati "/.../ prije svega u malim gradovima i selima, a katkad, kad je to moguće, dalje od svakog naselja", "čak neprepoznatljiv, kao stranac ili putnik". "Naše putovanje na Drinu vodilo je /.../ konačno u tipičnu Srbiju". Tako Handke bježi od slika, od brutalne realnosti u idilu, u zdravi svijet.

Da se Handke odvažio napraviti samo koji korak više, "korak za pamćenje" u opustošenu Bosnu, na drugu stranu rijeke! Kako je mogao biti tako slijep? Da je iz Bijeljine, preko Janje, Zvornika, Bratunca, Vlasenice, Žepe, Cerske, Srebrenice, Rogatice i Višegrada putovao za Foču, mogao je u svakom od tih mjesta slijediti tragove ubijenih, deportiranih ili izbjeglih Muslimana. Mogao je posjetiti bivše koncentracione logore. Prema mnogim izvještajima, samo je u logoru Foči na hiljade ljudi izgubilo život.

Očigledno je politički neiskusni pisac Handke - hinjeno ili ne, ostaje nejasno - kontinuirano nasjedao srpskoj propagandnoj mašini. To pokazuje izvještaj jednog Muslimana, bosanskog izbjeglice u Kölnu, koji svoju izjavu može potvrditi fotografijama: "Bio sam izvan kuće, a moja se žena uspjela sakriti s djecom na tavanu kuće. Kad sam se vratio, moje sestre i majka ležale su na dvorištu. Majka je bila još živa, a sestrama su bila izvadena crijeva. Morao sam se sakriti kod susjeda Srbina te nisam mogao dovesti pomoć za majku. Petog ili šestog (istoga mjeseca) TV Novi Sad prikazala je srpske žrtve u napadu mudžahedina na Bijeljini, također i moje masakrirane sestre."

Institut za ljudska prava Ludwig Boltzmann iz Beča, organizator Konferencije UN za ljudska prava 1993. godine, ispitao je 887 preživjelih prognanika iz Zvornika u dolini Drine. Većina njih bili su Muslimani. Institut dolazi do rezultata da je "nad Muslimanima u Zvorniku počinjen genocid ubijanjem i nanošenjem teških tjelesnih i duševnih oštećenja". Izvještaju je priložena lista zatočeničkih logora i masovnih grobnica.

Na mostu na Drini, koji i Handke tako voli, dvadesetpetogodišnja Bosanka Zehra Turjačanin bila je prinuđena danima posmatrati iz svoga skrovišta kako četnici iz noći u noć strijeljaju Muslimane. Jedne noći izbrojala je 147 umorstava bošnjačkih muškaraca na Novome mostu, čiji su leševi bačeni u rijeku. Zehra, koja danas živi u Engleskoj, uspjela je u junu 1992. umaći jednom drugome masakru u Višegradu. Zapaljena je kuća u koju se bilo sakrilo 72 ljudi, uglavnom žene i djeca. Svi su izgorjeli. U tom gradu i u njegovoj blizini nalazila su se tri zatočenička logora u selima Prelovo i Zamnica, te u gradskome hotelu Vilina Vlas. Tu je u proljeće 1992. ubijeno na stotine Muslimana. Diletantski srpski liričar Radovan Karadžić, jedan, kako se čini, od Handkea priznati kolega, organizirao je 13. marta 1995., baš u Višegradu, pansrpsku kulturnu svečanost, posvećenu Ivi Andriću, jugoslovenskome Nobelovcu rođenom u Bosni.

Tamo na Drini, toj "širokoj zimsko-tamnozelenoj /.../ gorskoj vodi", pjesnik Handke mogao je posjetiti onaj mali, visokim brdima okruženi gradić Žepu s okolnim selima, u kojem se pune tri i po godine branilo 16 hiljada stanovnika te doline i izbjeglica iz okoline grada. Pedest kilometara od najbliže bosanske linije borili su se do 22. jula da prežive. Potom su njihovu zonu, zaštićenu od UN-a, pregazile trupe generala Ratka Mladića. Još u proljeće 1995. Društvo za ugrožene narode iz Göttingena došlo je do jednog amaterskog videofilma, snimljenog u "zaštićenoj zoni". Film prikazuje izbjeglice u pećinama, ljude koji sami sebi izrađuju cipele od drveta, koji svoju djecu podučavaju u šumama, a svoje teško ranjene u bolnici pred operaciju omamljuju rakijom umjesto narkoticima. Njihova jedina veza s vanjskim svijetom bio je nekakav sklepani odašiljač, napajan strujom jedne biciklističke diname. Možda bi Handke uživao i u tim formama jednostavnoga života i poželio, kao i u slučaju srpske flašice benzina "koju u rezervoar slijevaju oprezne ruke", da potraje ta odsječenost zemlje - ne, nikakako rat; neka potraje ta nepristupačnost u odnosu na zapadni i bilo koji drugi svijet roba i monopola".

Na srpskoj strani Handke nije susreo nikoga ko je vlastitim očima vidio da "Drina nosi gomile kadavera". Pjesnik ubijene ljude naziva "kadaverima". U videofilmu iz Žepe suradnici Društva za ugrožene narode vidjeli su malo groblje na Drini s oko 200 iz rijeke povadenih leševa Muslimana. To je samo jedan dio onih koji su bili masakrirani sjeverno od grada.

Da je Handke posjetio Srebrenicu i da je u zimu 1995. pratio marš smrti 15 000 muškaraca, koji su se očajno pokušavali domaći linija spasa kod Tuzle, mogao je napisati veliku knjigu o kraju stoljetne muslimanske kulture u dolini Drine - kako je to uradio Franz Werfel u svome djelu "40 dana Musa Daghe", u kojem je istinoljubivo i snažno prikazao tragediju jermenskoga naroda. Na udaljenosti od samo nekoliko stotina metara od Handkeovog omiljenog mjesta Bajine Bašte, na drugoj obali rijeke Drine, nalaze se srpski radni logori Mitrovo Polje, Šljivovica, Rtanj i Aleksinac, u kojima su, kao robovi, još u vrijeme Handkeovih putešestvija po Srbiji bili zatočeni muškarci pobjegli iz Žepe. Žene iz Žepe i Srebrenice danas su ne baš dobrodošle izbjeglice u selima oko Zenice i Tuzle.

Radioamater koji se još u noći 20. na 21. juli, pola sata prije ponoći, javio iz Žepe Društvu za ugrožene narode, rekao je sljedeće: "Sutrašnji dan vjerojatno neću doživjeti. Srpski su tenkovi na udaljenosti od svega 200 m. Svijet nam je okrenuo leđa. Evropa je kriva za naš kraj. Znamo šta se dogodilo u Srebrenici jer nam je prebjeglo dosta ljudi. Računamo da će pobiti nas muškarce, ako se predamo, a naše žene silovati. Zato smo se do danas branili. Mi u Žepi već mjesecima nismo primili nikakvu humanitarnu pomoć. Iscrpljeni smo. Imamo mnogo bolesnih i teško ranjenih koji se ne mogu kretati. Moraćete iskopati još više grobova. Svuda su već masovne grobnice. U njima leže Bosanci koji su od 1992. ubijani oko Žepe". Taj radioamater još uvijek je, navodno, zatočen u jednome srpskom logoru. Većina muškaraca iz Žepe doživjela je sudbinu nestalih Srebreničana.

U Handkeovom književnom radu ne dolazi do izražaja užasna sudbina bosanskih Muslimana. Za njega su oni - što god to značilo - "moselmani srpskoga porijekla". Ako već nisu pobijeni, na stotine hiljada tih ljudi protjerano je iz zemlje i rasuto po svijetu. Oni su bosanski Muslimani, koji kao prognanici moraju živjeti u Sjevernoj Americi i Australiji, Novom Zelandu i Maleziji, Pakistanu i Izraelu, Turskoj, u zemljama sjeverne, zapadne i

istočne Evrope. Sam Handke, unuk jednog Slovenca, barata samo klišeima i predrasudama prema narodima bivše Jugoslavije. Za "jugonostalgičara" je k. und k. nostalgija slovenskih rodaka na jugu grijeh protiv slavenstva.

Handkeu su na njegovom zimskom putovanju u magli umakle čak i žrtve teških povreda ljudskih prava, koje čini Srbija. Na karti uz njegov izvještaj nema regije Kosovo. Srbizirani su albanski nazivi mjesta. Tu Handke piše o takoreći sudbonosnim "prirodno nužnim, uvijek nanovo izbijajućim ratnim katastrofama". Ali, tabu su realni napadi Beograda na nesrpske manjine. Tako nema govora o razaranju autonomne albanske regije Kosovo, zatvaranju albanskih visokih škola i novinskih kuća, otpuštanju svih albanskih sudija, službenika, prosvjetnih radnika, ljekara, namještenika u državnim firmama. Ne pominje se ni masovni bijeg kosovskih Albanaca i sandžačkih Muslimana u Njemačku. Samo u toku 1995. godine na Kosovu je 11 175 ljudi bilo žrtvom mučenja, ili su pak tretirani neljudski, užasno i ponižavajuće. "Council for the Defence of Human Rights and Freedoms" registrirao je 27 000 slučajeva kršenja ljudskih prava.

Čak se i srpski narod mora zaštititi od Handkeovih uopćenih pogrešnih sudova. Njemu je očito stalo do Srbije, a ne do Srba, do posve različitih pojedinaca, onih u opoziciji prema Miloševićevom režimu, ili pak onih koje je taj režim smrvio. On ne misli na desetine hiljada mladih dezertera koji su se usprotivili učešću u ratu protiv Bosne. Ne spominje stotine hiljada onih koji su napustili svoju Srbiju iz protesta protiv Miloševića. Dok Handke obavlja svoja pjesnička predstavljanja u njemačkim gradovima, hiljade bosanskih Srba kao izbjeglice napuštaju predgrađa Sarajeva jer je Karadžić naložio njihovu prinudnu evakuaciju, brutalno "potpomognutu" terorističkim bandama.

Od augusta 1991. sve je opet dozvoljeno na našem kontinentu: napadački rat, opkoljavanja i bombardiranje gradova, masovna protjerivanja, koncentracioni i zatočenički logori, masovne egzekucije, genocid. Po drugi put u ovoje stoljeću progoni se jedan nekršćanski narod usred Evrope. Ali, mnogi od onih koji su se oglasili u korist bosanskih Muslimana ne pripadaju slučajno židovskome narodu. To su tri židovska filozofa u Francuskoj, koje Handke ismijava: Alain Finkielkraut, Bernard-Henry Levy, Andre Glucksman, humanist Simon Wiesenthal, nosilac Nobelove nagrade Elie Wiesel, korespondent Newsdaya Roy Gutman, predsjednik Centralnog vijeća Židova Ignatz Bubis, predsjednik Američkog židovskog kongresa

(American Jewish Congress) David V. Kahn i Marek Edelman, posljednji preživjeli komandant židovskih boraca za slobodu Varšavskog geta. Za razliku od njih, velik je broj evropskih intelektualaca šutio. To je Mareka Edelmana ponukalo na gorku konstataciju kako Evropa ništa nije naučila iz holokausta, te da je Bosna Hitlerova posthumna pobjeda. Veliki eho, na koji je Handke naišao u mnogim mjestima, može se objasniti time što je rasteretio mnogu nečistu savjest i što je onima koji su šutjeli pokušao sugerirati kako cijela stvar i nije bila tako loša i kako su ionako sve strane krive. Možda veliki broj ljudi više voli čitati bezazlene priče nego se konfrontirati s činjenicama o genocidu.

Poricanje genocida ima u Evropi dvadesetog stoljeća dugu tradiciju. Mnogi njemački i evropski pjesnici tabuizirali su, prikrivali ili ignorirali masovna smaknuća nacionalsocijalizma i staljinizma. Tu se ubrajaju Hamsun i Hauptman, Brecht i Shaw. I uvijek su nanovo posljednjih desetljeća pojedini intelektualci sa Zapada nastojali prikazati bezazlenim, poreći ili pak legitimirati ove ili one ratne zločine u zemljama "Trećeg svijeta". Zašto to Handke striktno odbija, zašto se usteže govoriti s istinskim žrtvama, od kojih stotine hiljada živi u zapadnoj Evropi? Zašto se jedan pjesnik svrstava na stranu pobjednika u Beogradu i na Palama, a ne na stranu žrtava u Bosni, bez obzira koje nacionalnosti? Nije li i on ratni profiter?

"Čovjek koji za vrijeme svih svojih spisateljskih godina jedva nešto zabilježi od lokalnih događanja, ne zbog lijenosti ili iz nemara, nego mnogo više iz sujete i, prije svega, oholosti, ta zbivanja, svejedno kakva, nisu za njega vrijedna zabilješke". Ako je tako kao što Handke piše, onda mu i neće biti moguće sprovesti pravdu. Upravo stoga i nije dovoljno izdaleka vjerovati samo očigledu vlastitoga iskustva.

Postscriptum: Objavljivanje Handkeovog teksta u *Süddeutsche Zeitungu* zagolicalo je jedan literarni časopis sklon Karadžiću. Taj je časopis ponudio *Süddeutsche Zeitungu* "da objavi pjesme srpskog vođe Karadžića, po prvi put prevedene na njemački jezik". No ovaj put redakciji *Süddeutsche Zeitungu* ne nedostaje ona moralna jasnoća, za kojom smo tako žalili. "Kako biste vi to htjeli?", pita *Süddeutsche Zeitung* od 1. marta 1996. godine te "rado-bih-provokatore". "Da, dahćući od srdžbe, ovdje malkice tiskamo Karadžićeve

lirike /.../, kako bismo onda te izljeve kontrastirali s ubilačkom egzistencijom aktualnoga Karadžića? /.../. Nije li, uostalom, i sam Führer pokušao slikati? Ma kako rado htjeli to neki u ovoj zemlji, a možda i sam Karadžić - ni taj koljač neće ništa promijeniti u Hitlerovoj neponovljivosti; ni on neće moći relativizirati slučaj Nijemaca. Tek po spoznaji ovih nespojivosti postaje mogućnim i upozorenje da postoje Karadžićeve rečenice koje se uopće ne mogu dovoljno često citirati, npr.: "Ubijte toliko mnogo Muslimana koliko je to moguće - do njihovoga potpunog uništenja!"

15.05.1996. godine Peter Handke odgovara u redakciji srpskih novina NIN na pitanja u vezi sa svojim drugim putovanjem u Srbiju. "Ne postoji poseban razlog", kaže mirno. "Bio sam ovdje prošle zime, kad je još bio rat. Sad sam došao u proljeće jer je zavladao mir. Prošli put nije mi uspjelo otići u Bosnu. Sad želim otputovati u Višegrad i, vjerujte mi, nije cinično kad kažem da je ovo za mene neka vrsta odmora jer sam konačno i došao na vlastiti trošak, plaćam sve iz vlastitoga džepa: put, hranu, hotel." Handke ponavlja svoje difamiranje ozbiljnih zapadnih novina, kleveće srpske autore poput Slobodana Šnajdera, Bore Ćosića ili Charlsa Simića, predbacuje im da se prodaju, difamira Boru Ćosića kao grand papu postmodernizma, naziva srpsko-američkoga pisca Charlsa Simića idiotom. Na pitanje NIN-a o Arkanu Handke odgovara: "Ali ne, ne. Ništa protiv moga prijatelja Arkana", i dodaje da u beogradskoj mondenskoj četvrti Dedinje želi susresti pjevačicu šlagera Cecu, ženu u zapadnoj Evropi traženoga kriminalca i masovnoga ubojice Muslimana. Isti oni Karadžićevi i Mladićevi srpski graničari na bosanskoj strani, koji su bezmilosno isporučivali bjegunce Muslimane, priređuju Handkeu, kako piše NIN, srdačnu dobrodošlicu. Handke posjećuje Višegrad, gdje je likvidirano na stotine Muslimana, i Srebrenicu. Ljudi koje on sada tamo susreće zapali su u letargiju, nesretni su i utučeni, izvještava NIN o dojmovima pisca.

U Srbiji Handkeova knjiga izlazi, što je znakovito, u izdavačkoj kući "Braća Brozović", koja pripada grupi Panorama. Nekoć su tu izlazile knjige, časopisi i novine na albanskom jeziku, između ostalih i Rilindija. 1993. ta izdavačka kuća stavljena je u funkciju režima. Otad se u njoj izdaju samo publikacije na srpskom jeziku. Pravdu za Srbiju piše pisac koji bi iz austrijske domovine trebao znati kako je bilo kad su austrijski nacisti stavili u funkciju režima židovske i slovenačke izdavačke kuće.

Jahanje Balkanom

Naravno da se smije poželjeti jedan ne sasvim vjerojatan slučaj i ponadati se da se neće stati samo kod obećanja kako će prvog dana mira, nakan višegodišnjeg ubijanja u bivšoj Jugoslaviji, čije su slike Evropljani netremice pratili iz večeri u večer, u obamrlom stanju i s nejasnom svješču o krivnji, doći neko - jedan neustrašivi, u plimi slika još neutopljeni vitez prave riječi, koji bi ostatku slikovjernika objasnio slijedeće: Rat koji su vam tobože preslikali mediji zbio se samo na vašoj mrežnjači, vi ste žrtva jednoga gigantskog dogovora na štetu Srba, urote žurnalista širom svijeta.

Zar nikada niste primijetili kako izmučeni i silovani gledaju u objektiv fotoreportera baš onako kako to žele mediji, zar ne vidite uputstva prodavca fotografija u krupnome planu žene koja plače? Ne vidite li kako se "poslušno" hvata za žicu logorske ograde? Ja ću vam pokazati stvarnost iza namještanja, ja ću vas odvesti iza ogledala medija. Pođite sa mnom! Obećanje kopernikanskoga preosmišljanja rata u bivšoj Jugoslaviji sigurno može pobuditi pažnju. Konačno se našao neko ko se diže iz svoje TV-fotelje i naoružan ničim drugim do golim okom kreće protiv divovske nadmoći elektronskih visokonaoružanih očiju kamera, vjerujući u ništa drugo osim u očevid - pojedinac protiv ostatka svijeta! I uzgredno: kakvo olakšanje, održi li obećanje! Svi koji bi se pritiskom daljinskoga upravljača oslobodili mučiteljskih slika genocida što su ga mediji naposljetku svakodnevno projicirali u spavaće sobe, bili bi - na vlastito zaprepaštenje - naknadno prepoznati kao mudraci. Čitalac bi zasigurno od jednog takvog preusmjerenja pravca gledanja očekivao jedno: da ratnim slikama, širenim u tiskarskome crnilu i pikselu, suprotstavi ono što je osobno

videno ili istraženo, da razotkrije od reportera zatajenu i još uvijek neobjelodanjenju stvarnost.

Na punih osam stranica *Süddeutsche Zeitung*a Peter Handke je prezentirao taj pokušaj. Začudujuće i jedva shvatljivo je to što ne postoji ni jedno konkretno opovrgavanje bilo koje medijske priče, ne postoji ni jedna jedina istražena ili samo citirana indicija u vezi s još nikad imenovanim ratnim zločinima "druge strane", niti jedna jedina nova činjenica. U velikome dijelu ove intervencije ne može se pročitati ništa drugo osim insinucija, izljeva bijesa na "nove filozofe", na "prikriveno demagoški list-njuškalo" *Le Monde*, na "tzv. svjetsku javnost", "inostranu hordu reportera", na Josepha Brodskog, koji piše "bez očiju i nijansi", te na, on tu ne smije faliti!, Petera Schneidera, "ogrezlog u neprijateljske i ratne slike". I to sve jezikom lišenim dokaza, ali zato jezikom punim adjektiva koji, dozvoliću sebi jer se također i na mene mislilo, dopušta da se, među ostalim nadarenostima autora, prije svega razvije pažnje vrijedan instinkt ubojice.

U preostalom, dugom i mirno izloženom, tekstu nalazim slike jednog putovanja kroz Srbiju; opise predjela i ljudi, iznimno bogate zapažanjima i nepoznatom ljepotom, u kojima se, dakako, vjerojatno sračunato, ne pojavljuje jedno: jedva stišani, ali zasigurno još dugo neugašeni rat. Ovaj izvještaj mogao je biti napisan i prije pet godina, ili se mogao napisati tek za pet godina.

Svađati se može oko toga dade li se slika rata izmijeniti na osnovu ličnog "gledanja" i "iskustva" jednoga pisca. Ona se zasigurno može korigirati ili proširiti. Sigurno je također da se pokušaj Petera Handkea u ovom tekstu spektakularno izjalovio. Onaj ko naumi iznova odgovarati na pitanje krivice za rat, ratnih zločina i počinitelja, prihvata se, htio to ili ne, tereta dokaznog materijala. Onaj ko insinuirá da su namještene slike jednog srpskog zatočeničkog logora (kojeg?), onaj ko izrazi sumnju da UN-Tribunal za ratne zločine u Den Haagu jednostrano optužuje Srbe i šteti hrvatske i muslimanske koljače (koje?), ne može proći tek tako s pukim aluzijama i sumnjičenjima. Taj mora navesti činjenice. Taj se ne smije zadovoljiti time da u tobožnjoj superiornosti omalovaži zanat reportera i historičara.

To nije urađeno s estetskim gađenjem od monotonije žurnalističkih gotovih produkata, poput onog o "zloglasnom banditu i ratnom ubojici Arkanu".

(Je li Arkan jedan od vjerojatno najgorih koljača i živodera rata na Balkanu, ili ne?). Također ni apostrofiranje Josefa Mengelea kao "andela smrti iz Auschwitz", ili Saddama Husseina kao "ubice Kurda" nisu bila posebno originalna i bez svake jezične briljantnosti. Jezičnom kritikom nije se, međutim, moglo riješiti pitanje jesu li tako nedarovito optuženi uistinu krivi zbog zločina koji im se stavaljaju na teret.

Namjera Petera Handkea da sada potražuje "pravdu za Srbiju" nakon što je cijeli svijet uvjeren u krivicu srpskih vođa za rat i njihove zločine u pogledu ljudskih prava, zahtijeva hrabrost. Još na početku rata on je - hrabro i tada gotovo sam - pisao protiv Nijemaca. Oni su pod Genscherovom dirigentskom palicom ubrzavali međunarodno priznanje Hrvatske, koja je već jednom postojala kao "Nezavisna Država Hrvatska" i u kojoj su tada ustaše, na strani njemačkih nacista, organizirali genocid nad Srbima. Handke također s punim pravom predočava šta je za Srbe koji žive u ostalim državama značio jedan takav, zapravo neprihvatljiv zahtjev prebrzog legitimnog komadanja bivše Titove države.

Ali, već kad Peter Handke pita: "Ko je bio prvi agresor? /.../ Da li je onaj koji je isprovocirao rat isti kao onaj što ga je i započeo?", onda to na pogrešan način postaje zagonetno. Ako se ne varam, agresor je onaj koji se, da bi riješio neki izmišljeni ili postojeći konflikt, prvi lati oružja, a potom ga zloupotrijebi za nasilno proganjanje protivnika i proširenje teritorija. Kao što je poznato, gotovo svi agresori iz povijesti, napose ne samo Adolf Hitler, tobože su reagirali samo na provokaciju.

Kad bi sve išlo logikom Petera Handkea, onda bi za današnju Češku bilo legitimno da silom vrati Slovačku u staru državnu tvorevinu. Rusija bi imala puno pravo pancerima nametnuti svoju volju odmetničkoj Čečeniji, ili Litvi. Kanada bi mogla povesti rat protiv Kvebeka, Savezna Njemačka mogla bi krenuti na Bavarce ukoliko bi se oni konačno pobunili i proglasili svoju zemlju "Nezavisnim Bavarskim Kraljevstvom".

Jamačno ne "Srbi", već njihovi sadašnji, još uvijek nesvrgnuti lideri, te mnogi njihovi intelektualci, njegovali su još 80-ih godina ideju etnički čiste Velike Srbije i u ime te ideje latili su se oružja kada ih je Hrvatska "isprovocirala" svojom odlukom o odvajanju. Nedvojbeno je isto tako da se ni svi "Hrvati" nisu bili priklonili jednoj sličnoj bezumnoj ideji o stvaranju

Velike Hrvatske, nego Tuđman i njegovi ljudi. Historijska glupost Handkeove intervencije sastoji se u tome što on u svom prekipjelom, nadasve zaslijepljenom bijesu protiv međunarodne zavjere žurnalista opet govori o "Srbima" i minimalizira zločine njihovih šovinističkih gospodara rata i milicija.

"Suviše su brzo", žali se on, "za tzv. svjetsku javnost bile i u ovome ratu" - u kojem to još? - "utvrđene i fiksirane uloge napadača i napadnutog, čistih žrtava i golih zlotvora". Sve dok se pogled ograničava na srpske i hrvatske integraliste, argument bi mogao da stoji. Pada, međutim, u oči da Peter Handke nikad, ili samo tek tako, govori o stvarnim žrtvama.

Pri tom su, dakako, bosanski Muslimani - zamoliću protudokaze! - bili jedina "zaraćena strana" koja je napadnuta od bosanskih Srba, a potom i Hrvata. Ta "strana" nikad nije najavila, niti ratom pokušala ostvariti svoje pretenzije na etničku čistoću i više teritorija. Žrtve srpske zablude o čistoći, na posebno bestijalan način mučene i ubijene, bile su ona srpska "braća po krvi" koja su u selima i gradovima Bosne ostali uz svoju muslimansku ili hrvatsku rodbinu, prijatelje, susjede i poznanike. Za te "srpske žrtve" Peter Handke u svojoj odbrani ne troši niti jednu jedinu riječ. Bilo je zasigurno i teško sresti njih ili njihove rođake na maršruti koju je Handke odabrao.

Uostalom, za Evropljane se i nije postavljalo pitanje opredjeljivanja za "Srbe", "Hrvate" i "Muslimane". Znatna većina planski protjeranih, silovanih i ubijenih žrtava zablude o etničkoj čistoći bili su civili na svim stranama. I istina je: i muslimanske su milicije odgovorne za masakre nad civilima. Rat u bivšoj Jugoslaviji ne pravi jasnu razliku između Dobra i Zla, ali zasigurno razlučuje zločinačkog agresora od napadnutih žrtava koje onda u svojoj reakciji i samoobrani također čine zločine. Onaj kome ovo razlikovanje nije dovoljno čisto, onaj koga ne interesira inicijativa za etnički motivirana nedjela, njihov broj i njihov politički cilj, taj - citirajući otrcanu prijetnju Petera Handkea - "ovdje ne treba više dalje da čita".

Uopće je neodrživo podmetanje da su Zapad i zapadni mediji od samoga početka odabrali Srbe za žrtvene jarce i da su se priklonili jednoj strani. Britanski i francuski generali unproforovih trupa - najkasnije nakon istupanja Nijemaca u korist njihovih tradicionalnih hrvatskih prijatelja - dopuštali su Srbima, s kojima su historijski vezani, da i dalje rade što hoće tolerirajući im, protivno dogovorima, nebrojene napade. Jedini koji na samome početku nisu imali nikakav lobi, bili su Muslimani. Pozicija koju Handke plasira kao "svoju" u pozi usamljenog borca protiv svjetskoga mnjenja

jest da se "jednostavno nije mogao prikloniti jednoj strani, a kamoli donositi osudu", jer je nepovjerljiv prema fiksnome pridavanju krivice! Donedavno je to bio užasni evropski konsenzus, koji se mogao čuti za svakim gostioničarskim stolom: "Svi su podjednako krivi!". Tamo dolje (ili otaga) bjesni građanski rat u koji se ne smijemo miješati.

Upravo takav, širom Evrope dominantan stav poslužio je kao izgovor što su Evropljani, unatoč nedvosmislenim garancijama zaštite, skrštenih ruku, ne poduzimajući ništa, gledali na sva zlodjela (a ko ih je zapravo počinio?), uključujući i masakr u Srebrenici.

Što se pak intelektualaca tiče, za sve ove četiri godine jedva da se neki respektabilan njemački glas javio i izrazio svoje mišljenje. Pokušaj Literarnog kolokvija (Literarisches Colloquium) iz Berlina da u jesen 1994. organizira za Güntera Grassa i druge pisce posjet Sarajevu, izjalovio se zbog toga što niko nije mogao garantirati da će gosti iz prokletog grada u predviđeno vrijeme moći poletjeti natrag. Uprkos vjemome prijevodu, razlog otkazivanja posjeta nikada nije postao sasvim razumljiv domaćinima u Sarajevu, koji su ih čekali. Bosanski kolege neprestano su me pitali zašto se niko od poznatih njemačkih autora poput Grassa, Heinera Müllera ili Christe Wolf, čija su djela publicirana u bivšoj Jugoslaviji, nije oglasio, i nisam ih mnogo dojmio spremnim odgovorom da niko jednome piscu ne može propisati kada bi i na koju temu morao da se oglasi.

Tim mi se poraznijim čini to što se sada prvi autor njemačkog jezika, čiji se glas nadaleko čuje, suprotstavlja Bosancima nikako drukčije nego kao interpret njihovih opsjedatelja.

Ne prebacujem Handkeu što vrbuje pažnju i spremnost na opažanje Srba. Tamo gdje je njegov tekst lišen trijumfa herojskoga pojedinca, još nenahuškanog, tamo gdje pobuđuje radoznalost za predjele i ljude "Kainovog naroda", on razvija jednu pomirljivu, u pravom smislu riječi mirovornu snagu. Handke dakako ruiniira svoj projekt jer vjeruje da ga mora zasnovati na jednom, mržnjom ispunjenom, potpuno neosnovanom sumnjičenju svih tužitelja srpskih pljačkaških i uništavajućih akcija.

Handke se prvo žali da su jedva videne slike ratnih žrtava Srba - što je, za nevolju, i tačno, ali se može objasniti time što Beograd (za razliku od Zagreba) nije više davao vize onim žurnalistima koji su istinito izvještavali o srpskim nedjelima; a, ukoliko su se takve slike uistinu i pojavljivale, nastavlja Handke, kao npr. prilikom protjerivanja

Srba iz Krajine, onda je "uz te slike sugerirano", da su "isti ti" prethodno protjerali jedan drugi narod. Kako to sugerirano? Jesu li, ili nisu, krajinski Srbi četiri godine ranije protjerali odande preko 100 000 domaćih Hrvata? Mora li se zaboraviti prvo protjerivanje kako bi se imao osnov za optužbu drugog? Uistinu prepoznajem u većini njegovih pitanja, koja su koketno apostrofirana kao "parazitska", samo skrovište za nepotvrđene, većinom od drugih (žurnalista!, UNO-opunomoćenika!) ispitane i opovrgnute tvrdnje. Da li je "stara prekrasna gradska jezgra (Dubrovnika) (...) onda, u ranu zimu 1991., uistinu bombardirana i razrušena? Ili samo - dovoljno loše - epizodno gađana"? Šta je to, moliću, "epizodno" gađanje? I ako je ono, kako Handke insinuira, bilo namijenjeno samo "objektima izvan debelih gradskih zidina" - s kojim to pravom baš njima? S pravom "provociranih"? Bez ijedne nove indicije on postavlja jedno, još onda jedva podnošljivo pitanje, koje su postavili eksperti unproforovih trupa i na njega negativno odgovorili: nisu li ipak sami Muslimani izazvali krvoproliće na tržnici u Sarajevu?

Potpuno nepodnošljivom postaje Handkova fundamentalna skepsa, koja se radozvalo pokreće onda kad se on, vidno potresen vlastitom hrabrošću do povrede tabua, savlađujući je, zaokuplja žrtvama etničkih protjerivanja, prikazanim u medijima. One su, "vodene, dirigirane i namještene od 'internacionalnih' majstora svjetla i od izvjestitelja [...]" ("Hej, partneru!"), vidno i poslušno poprimale mučenički izraz lica koji se sviđa strancima". I još: "Valjda doista pateći, prikazivani su u pačeničkoj pozi". Čitam li ispravno: "Valjda doista pateći"? Čak ni plemenita mržnja prema medijima ne bi smjela natjerati na takvu podlost! Handkeov bijes, umjesto da je upućen mučiteljima i ubicama, iskaljuje se na izvještačima o takvim zločinima te, na kraju, i na žrtvama. Valjda stvarno pateći zbog ratnih slika, on sumnjiči dostavljачe slika kao falsifikatore, a namučene žrtve kao medijski poželjne simulante.

Handkeovo paušalno preziranje žurnalista uopće me ne dotiče. Internacionalna brigada žurnalista, koju sam upoznao u Sarajevu, učinila je više za saznavanje istine u tzv. građanskom ratu na Balkanu nego svi pisci zajedno. Reportaža jedne britanske novinarke o logoru smrti Omarska, koji su držali bosanski Srbi, dovela je do njegova zatvaranja. Znatna je većina novinara na licu mjesta, ne iz zle namjere i od samoga početka, nego - jednako kao i Tadeusz Mazowiecki, opunomoćenik UN-a za ljudska prava - tačnim

istraživanjima i uz pomoć obimnog dokaznog materijala došla do uvjerenja da su većinu zlodjela počinile srpske jedinice.

Četrdeset i tri člana ceha koji Handke posprdno naziva "hordom", a među njima i jedan reporter Süddeutsche Zeitunga, platili su svoju misiju vlastitim životom. Životni rizik žurnalista veći je za nekoliko stotina procenata od životnoga rizika unovih ili natovih vojnika, a za nekoliko hiljada procenata od životnoga rizika pisaca koji su putovali u Srbiju. To, sasvim razumljivo, nije argument protiv maršrute koju je odabrao Handke, ali je zasigurno poziv na čestitost.

Handke je odabrao jedan drugi radijus gledanja nego ja kad sam prije dvije godine bio u Sarajevu. Ali, ukoliko u njegovom putopisu i opisu njegova pohoda nema izrešetanih fasada, izgorjenih kuća, djece, žena, mladih i starih s odstranjenim i povijenim ekstremitetima, ako u njegovim susretima tu i tamo nedostaje grijanje, ali ne i kruh i vino, te "glomazne tegle meda, tamne kao šuma", pilići za juhu veliki kao puran, sasvim drukčija žuta gnijezda (smotuljci) od rezanaca, onda se to može objasniti ne samo time što Handke vjerovatno namjerno isključuje rat, kako bi se razlikovao od žurnalista. Odsutnost rata i njegovih posljedica u ovom tekstu ima i jedan eksterni razlog koji autor nije naveo: rat u bivšoj Jugoslaviji nije razbio nijedno staklo u Srbiji.

Peter Handke je, uvijek vjerujući samo svojim očima, opisao mirni život u jednoj zemlji čiji su gospodari rata, sigurno protiv volje mnogih onih, posve neratničkih Srba koje Handke upečatljivo opisuje - ali ipak i u njihovo ime - mogli voditi svoj rat čišćenja i osvajanja s druge strane granica te zemlje.

(Der Spiegel, 3./96.)

Marcel Ophuls

Bijes. Odgovor na članak Petera Handkea "Pravda za Srbiju"

Peter Handke uzima Radovana Karadžića u zaštitu od medijskih klišea u knjizi "Pravda za Srbiju". Handke se žali što se stalno spominju Karadžićeve pjesme i što se one neprestano ocjenjuju kao "osrednje", što se njegova profesija psihijatra spominje samo onda kad mu se želi podmetnuti poremećenost, te što se uvijek na ironičan način titulira doktorom. Kako bi ga pak oslovio Peter Handke? I ja sam Karadžića uvijek oslovljavao s "doktore" kada sam ga intervjuirao za svoj film o žurnalistima u Sarajevu, i na to sam mu izričito skrenuo pažnju. Ne zbog klišea po kome su svi psihijatri ljudi, nego zbog toga što bih ga inače morao oslovljavati s "gospodine predsjedniče" jedne nepostojeće republike. Peter Handke napada štampu. Le Monde je od nekad "ozbiljnih i uglednih" novina postao list ukaljivača vlastitoga gnijezda i mizernih piskarala. Kao dokaz on navodi postupanje s Mitterrandom bez respekta. I s Kusturičinim "Undergroundom", koji je tako "(gotovo) ganuo" Handkeovu srodnu umjetničku dušu. Skandalozno! I Florence Hartmann, jednu od najboljih i najkvalificiranijih svjetskih eksperata za Jugoslaviju, on također provlači kroz blato. Zašto? Zato što ju je izbacio veliki demokrat Milošević? A šta je s mojim dobrim prijateljem Remyjem Ourdanom, čovjekom koji se dvije godine (za francuski Radio RTL) vozikao između frontova u jednom starom (neblindiranom) autu, prije nego što je pisao izvanredne izvještaje za Le Mond? Kako bi tek Handke, skupa sa svojim srpskim prevodiocem, naprcio visokoliterarni nos kad bi samo znao da je Remy za RTL godinama sjedio u helikopteru za praćenje

saobraćaja prije nego što mu je to postalo glupo i prije nego se 1992. (kada je bilo najopasnije) dobrovoljno dao premjestiti u Sarajevo? Tog istoga Remyja Ourdana bosanska je Vlada deset nedjelja "stavila na led", a uz to mu je prijetila bosanska milicija jer se usudio objaviti opširan izvještaj o rastućem utjecaju mula koji zabranjuju opake miješane brakove i žele izbaciti Srbe iz Armije. Ni ovaj tekst nije bio "impresionističko-lirski". Imao je imena i datume! Zar takve ljude bljedunjavi literat želi podučiti njihovome poslu? Pa, sa srećom! Le Monde, pa "njuškalo"? Naravno! Naravno da postoji neka veza između angažmana novina na strani žrtava etničkog čišćenja i Miterranda, kojeg su one tako malo štedjele. Ona se zove: Miterrand-Bousquet¹, "Rainbow warrior", zaražena krv. Prljavi poslovi, ništa za pjesnika i mislioca. Da, a šta je s onim groznim medijskim kurvama koje tamo snimaju žene što plaču iza bodljikave žice? Penny Marshall postala je također "prijateljica". Ona je plava, nježna i ljupka. Radi povremeno za ITN i Reuter i plasirala je u javnost svjetski poznate snimke srpskog koncentracionog logora. Zараđuje vrlo malo novca. Kad smo se sreli i kad mi je pričala svoju priču, sjedila je u svojoj maloj kuhinji u Londonu. Dok smo snimali, njena mala beba ležala je pored stroja za pranje posuđa. (Da, da gospodine Handke: to sam ja tako namjestio, smirite se!). Pričala nam je o svojim žilavim pregovorima s čuvarima koncentracionog logora koji sada sjede na optuženičkoj klupi u Den Haagu. "Pregovori" opasni po život - Handke bi sigurno podmetnuo da su manipulirani - vide se u dugim sekvencama koje je snimila prije nego što je dospjela do bodljikave žice. Sve to još uvijek leži u mojoj montaži za treći dio moga filma, koji mi "Centre national de la Cinematographie" s direktorom miteranistom Dominique Wallonom, za razliku od Kusturičinog kiča vatre i plamena, nikada nije htio subvencionirati. Onda, postoji još i Tony Birtley, koji je za ABC-News jedini s Morillonom bio u Srebrenici, koji je tamo šest sedmica gladovao u snijegu, promrzao i kojega su, na koncu, teško ranili Srbi. I za njemačku televiziju izvještavali su hrabri žurnalisti. Poznajem ih samo malo, pošto im njemačke stanice uglavnom nisu dala sredstva da stanuju u Holiday Innu. A šta je s dobitnikom Pulitzerove nagrade Johnom Burnsom, velikim i izvanrednim Burnsom, kojeg je New York Times naposljetku, protiv njegove volje, nakon dvije i po godine premjestio u Delhi - možda zato što su Handke i njegovi prijatelji u

Jelisejskoj palači došapnuli njegovim šefovima da je postao pristrasan? I on je oslovljavao Karadžića samo s "gosp. doktor!". Prije četiri godine ležao je u bolnici Mount-Sinai u New Yorku i trebao je umrijeti od raka. Kad ga je njegova supruga prvi put dovela u redakciju Timesa, nije se mogao sam kretati redakcijskom salom. U Sarajevu je na konferencijama za štampu mjesecima tražio da se humanitarne isporuke za Goražde izbacuju iz zraka. Kad se to konačno dogodilo, išao je sasvim sam stotine kilometara kroz duboki snijeg da bi o tome izvještavao. Qui dit mieux: Ah, da, još bolje je to u pravcu obrazovnog romana, gospodine Handke. Kurt Schork šef je Reuterovog Biroa u Sarajevu već gotovo četiri godine. On je bio visoko respektiran doajen Holiday Inna. Kada je jedna majka pokopavala svoga sina, kojeg je ubio srpski snajperist, jedan je drugi "slobodni strijelac" pucao u nju. Pala je. Fotografii i kamermani radili su dalje. To je njihov posao! Samo se moj prijatelj Kurt, tvrdio je moj prijatelj Paul Marchand (kasnije također teško ranjen), uputio žurno kroz paljbu prema ženi i smjestio je na sigurno. Kad mi je Paul o tome pričao pri svjetlu svijeće u kantini Holiday Inna, pomjerio sam se s kamerom polagano jedan stol niže do Kurta. "Kurt", pitao sam ga, "is that story true? Were you the only one to help that woman?" - "No, of course not!" rekao je, "We all did our best." Poslije, u Parizu, poručio sam snimke BBC-a. Paul je imao pravo. Kurt je bio jedini! Da. Ima još mnogo filmovanih priča. One leže u mojoj montažnoj sobi dok se Kusturica, neobrijan i u smokingu, kupa u brutalnome narcizmu i dok poeti Süddeutsche Zeitung stavlja na raspolaganje dva cijela broja. Pa, šta ćeš, zna se: publika se ne interesira za Bosnu. Ponekad mi se nameće pitanje: Šta uopće interesira te šupke? Neočekivano, možda bez veze, ponovo mislim na Njemačku poslije rata. Kod Ilse Kubachewski u Münchenu i njenih prijatelja u Beču davala se "Zelena je livada" i "Sisi", te zapovijed Axela Springera "Budite ljubazni jedni prema drugima!" Kod Defe se tada davalo "Ubice su među nama", "Podanik" i, prije svega (što se odnosi na Sarajevo), "Brak u sjeni". Nisam nikad bio veliki prijatelj Defe, ali sam produkt "miješanog braka", a i sam sam oženjen Njemicom.² Vjerujem da je Defa imao pravo. I sličnost između blijedog poete i fabrikantkinje "zdravog svijeta" Kubachewski iznenada mi se čini sasvim posebnom. Vratimo se poeti. Posve razumljivo, najbestidnije u dugoj Handkeovoj meditaciji jest opetovano podmetanje,

koje izaziva gađenje, da su Bosanci ubili svoje vlastite ljude pred pekarom i na tržnici. Moji prijatelji iz Oslobođenja, sarajevskih dnevnih novina, imaju za to jedan dobar vic. Oni kažu: " Zašto uvijek mora biti više. od deset mrtvih prije nego sami na sebe pucamo!"³ I Francois Mitterrand bio je uvjeren da je taj masakr bio bosanska provokacija (vidi Laure Adler u "L'annee des adieux"). To su upravo svima nama, ljudima od kulture, toliko važna pobratimstva".⁴ Mitterrand, veliki pokrovitelj političkog oportunitizma, imaće, ovako ili onako, pravo: prišipetlje bivaju uvijek pobjednici. I pošto je, kao i uvijek, naš "žalibože-predsjednik" imao pravo, dozvoliću sebi na kraju jednu fantaziju o propasti svijeta a la Kusturica: za dvije godine Peter Handke i Emir Kusturica prezentiraće skupa "Underground" u Sarajevu, ponovo neobrijani i u smokingu. Zaštićeni od rušitelja mira samo diskretnim policijskim nadzorom. I oni će u modernome Fassbinderovom maniru, dakle mrzovoljno, odgovarati na neka pitanja iz publike. Onda će se dati fotografirati skupa s Karadžićem i njegovom kćerkom ispred kina i paziće da mu se niko ne obrati s "gospodine doktore" (čemu pak služi policija?). Uz pratnju paparazija krenuće se potom u Holiday Inn, gdje će prenoćiti u svježe renoviranim sobama Johna Burnsa i Paula Marchanda. Jer, snobova, poeta i imitatora nema samo u Münchenu, Parizu ili Kanu, nego, naravno, i u Sarajevu!

PS: Izgleda da Handkea uveseljava što je Jean Hatzfeld iz Liberationa ranije bio sportski reporter. Kako bi se Handke tek smijao kad bi znao da je Kurt Schork do svoje 40. godine života bio službenik New York Port Authorityja. A šta kvalificira Handkea da koristi stranice i stranice novina, sasvim bez rizika, povodom stvari u kojoj je 40 novinara izgubilo svoj život?

1 Rene Bousquet, rođen 1909., ubijen 8. juna 1993. neposredno prije nego mu se sudilo za zločine protiv čovječnosti. Predbacuje mu se da je kao šef višijevske policije izručio Gestapou na hiljade židovske djece, sugrađana i apatrida. Francois Mitterrand bio je u prijateljskim odnosima s Bousquetom od 1943. U posljednjoj godini svoje službe izjavljivao je više

puta u intervjuima da će kao šef države pred francuskim pravosuđem uzeti u zaštitu Bousqueta. Redakcija "Le Monde" predbacila mu je to kao "herezu", a među njima, prije svih, "ukaljivač vlastitoga gnijezda" Edwy Plenel i autor ovih redova. Potom je Jelisejska palača stornirala pretplatu na stotinu primjeraka ovih novina. I sad dolazi Handke i brani umrlog predsjednika od tih "pasa".

2 Thierry Chervel, moj lektor iz Pariza, koji je noću morao dosta skraćivati i mijenjati tekst, poslao mi je u vezi s ovim mjestom telefaks u Gstaad: "Ne razumijem sasvim? Kakve veze ima miješani brak s tim? Thierry". Jutros smo još nakratko razgovarali telefonom: "Možda bi se Oskar Lafontaine, utemeljitelj Nagrade Max-Ophüls, i Vi trebali dati psihoanalizirati", mislio sam, sigurno malo oštro i još uvijek gnjevno. "Moj otac bio je Židov i Francuz. Više nije bio njemački državljanin. Pa, Vi znate zašto. Zašto to olako zaboravljaju i njegovi štovatelji u Njemačkoj?" Dok su moji preci odvođeni u Auschwitz, moj otac i Fritz Kortner svadali su se u Hollywoodu s Bertom Brechtom, jer su na krov arijevske roditelja moje majke u Braunschweigu padale bombe saveznika. Kortner i Ophüls smatrali su da to nije ispravno! Postoji li posebna definicija za "produkt miješanog braka" i je li čudno to što francuski Židovi poput Alaina Finkielkrauta (pisac koji je mnogo značajniji od većine drugih) i mene imaju drukčije mišljenje nego Francois Mitterrand i Peter Handke o njemačko-francuskom prijateljstvu, o "silama pobjednicama" i nirnberškom principu, o "ratnom huškaštvu" i upotrebi znakova navoda kod riječi agresori, a da ne govorimo o Emiru Kusturici i njegovoj glupoj duhačkoj muzici? Ko "se kome uvlači u šupak"? Žurnalisti i ratnohuškački Židovi od Elie Wiesela do Mareka Edelmana i Romana Polanskog, koji su godinama zagovarali intervenciju protiv etničkih čišćenja, protiv ravnodušnosti javnog mnjenja, protiv volje Jelisejske palače, protiv Pentagona i Bijele kuće? Ili njemački pjesnik koji redovnom čitaču u minhenskom Beiselu iznova priređuje ogromnu radost time što unaprijed proglašava neobjektivnim sudiju Goldstonea u Den Haagu? Njemačko-francusko prijateljstvo može se slaviti na više načina: u Verdunu, zaobilaženjem višijevskih družbi, ili onako kako je to htio moj otac i kako to još danas isprobava moj prijatelj Alain Finkielkraut.

3 "Brave men are funny", tvrdi negdje u mome filmu veličanstvena stara Martha Gellhorn, prijateljica Roberta Capa i udovica Hemingwayeva. Ona je bila u Madridu,

isto tako i prilikom iskrcavanja u Normandiji, neka vrsta vojničke kurve. Emir Kusturica s duhačkim instrumentima i seksualnim orgijama i njegov austrijski prijatelj po pjesništvu daju sve od sebe. Ali, bezuspješno: oni nisu ni "very brave", ni "very funny".

4 Nije li Peter Handke bio onaj koji se popeo na barikade protiv svog umrlog kolege i zemljaka Thomasa Bernharda, jer je veliki austrijski dramaturg u svom testamentu navodno difamirao svoje sugrađane? Tja, ukaljivača vlastitog gnijezda ima baš svuda, ne samo među francuskim Židovima i žurnalistima.

(TAZ, 22.01.1996.)

Pisac Peter i njegova pravda

*Hugo-svećenik ima stalno nagnuto čelo:
suviše nagnuto da bi vidio išta osim svoga pupka.*

Charles Baudlaire

Peter Handke je u "Suddeutsche Zeitung" objavio u dva nastavka jedan ogromni tekst pod naslovom "Pravda za Srbiju". Tekst je pisan u prvom licu (Ich-Form), a Ja koje govori u tekstu ima mnogo zajedničkih osobina sa Handkeom i utoliko bi se smjelo "Pripovjedača" (Ja koje govori u tekstu) identificirati sa Handkeom i u komentaru ga nazvati Handekeom.

Kompozicijski bi se test moglo podijeliti na dva dijela: 1. okvir kojim tekst počinje i završava, a koji tematizira zapadnoevropsku recepciju ratova u bivšoj Jugoslaviji, prije svega rata u Bosni; 2. središnjeg dijela koji je uglavnom izvještaj o Handkeovom putovanju i razmišljanjima kojima se za vrijeme tog putovanja autor posvetio. Kako bi ovaj Handkeov tekst trebalo čitati? U kojem ključu?

1. Formalno, ovo bi moga biti puotopis jer autor opisuje jedno svijje putovanje. naravno, ne može biti govora o klasičnom putopisu koji detaljno opisuje graadove, krajolikom navike i običaje ljudi u krajevima kroz koje se putuje, prvo što je Handke moderan pisac, drugo zato što je odmah na početku putopisnog dijela teksta pao snijeg a tada se nema šta opisivati - snijeg je uglavnom bijel i svi su krajevi pod snijegom slični. Još manje ovdje može biti govora o jednom od onih korisnih, zapravo dragocjenih, putopisa kakve je književnosti njemačkog jezika podario Karl Baedeker, sa mnogo podataka, geografskih karata, preciznih opisa (ti tekstovi, uostalm, nisu ni nazvani

putopisima nego priručnicima za putnike). Ne može iz jednostavnog razloga što ovdje podataka, činjenica, preciznih uputstava, naprosto nema. Ima, doduše, nekoliko fotografija i nekoliko geografskih karata, ali je njihova jedina funkcija da pokažu gdje je Handke boravio. Ako bi se dakle ovja tekst promatrao kao putopis, onda kao izrazito moderan putopis koji je bliži ispovjednoj umjetničkoj prozi nego klasičnom putopisu. Trebalo bi ga dakle čitati u ključu umjetničke proze.

2 Drugu mogućnost sugerira naslov: "Pravda za Srbiju". Forma naslova i riječ "pravda" na njegovom početku sugeriraju sasvim jasno da slijedi jedan moralistički pamflet, recimo u stilu Zolinog "Optužujem". Na taj zaključak upućuje i sam Handke kad se pri kraju teksta brani od usporedbe sa slavnim Zolinim tekstom: "Nota bene: Ovdje se uopće ne radi o nekome: 'optužujem'". Handke se zaista bez razlog brani od usporedbe sa Zolom jer nikome ko je porčitao oba teksta ne bi na um palo da ih usporedi. Naprotiv. Zolin se tekst bavio jednim konkretnim čovjekom koji je sasvim konkretno osuđen i izdržavao kaznu za nešto što nije uradio o čemu su postojali dokazi. Handke nije tako skroman, on traži pravdu za cijelu jednu državu koja je optužena da sudjeluje u ratu, o čemu također postoje dokazi. Zola se dakle bavi moralom, bavi se time kako su etnički principi realizirani u svakodnevnom životu. Handke se bavi politikom, Druge je vrste problem da Handke nazive naroda i država tretira kao da se radi o imenima ljudi koje Handke usto jako dobro poznaje. (To je Handkeov a ne objektivni problem i zato ga ne bih ovdje tematizirao). O moralu se u Handkeovom tekstu uopće ne govori, i utoliko bi bilo teško ovaj tekst definirati kao moralistički pamflet.

Istina, ima jedno mjesto u tekstu na kojem se o moralu doduše ne govori ali se radi. Handkeova saputnica S. pita neće li i on masakr u Srebrenici dovesti u pitanje, a Handke odgovara: "Ne. Ali s tim u vezi bih pitao kako objasniti takav masakr počinjen, kako se kaže, pred očim svjetske javnosti i k tome nakon tri godine rata kad su takoreći sve strane, čak i psi rata, postale umorne, i to, kako se kaže jedan sistematičan, organiziran, dugo planirani pokolj". I onda pita, ne svoju sugovornicu nego čovječanstvo: "I zašto umjesto istraživanja uzroka opet ništa osim gole pohlepne od tržišta diktirane rasprodaje činjenica i prividnih činjenica". Toliko o masakru u Srebrenici. Toliko o događaju i o ljudima koji su u događaju sudjelovali kao ubijeni ili kao ubojice. Ubijeno je nekoliko hiljada ljudi (govori se oko 6.000-8.000) od kojih je svaki nečiji sin, brat, muž, prijatelj. Ubili su ih neki

drugi ljudi koji ni sam nakon takvog pokolja ne mogu naći ljudsku cjelovitost i unutrašnji mir (o tome govore sjećanja ljudi koji su na Bleiburgu izvršili masovne pokolje). O svim tim ljudima, o događaju samom, Handke nema niti jednu riječ. Njega nervira što se o tome piše i govori, što se "rasprodaju činjenice i prividne činjenice". Kako objasniti književnom umjetniku Jandkeu da nije ogledalo krivo što je lice ružno? Kako ga uvjeriti da bi većina novinara radije pisala o uzgoju cvijeća? Kako ga uvjeriti da svijet u kojem je masakr vijest stvara upravo ravnodušnost prema ubijenima i ubojicama, ravnodušnost koju on superiorno demonstrira? Sve u svemu, ako bi se ovja promatralo iz perspektive morala (recimo kao moralistički pamflet), moralo bi ga se definirati kao jedan od najsramnijih priloga etičkog nihilizma našeg vremena. Zato ga ja ne želim tako promatrati i ne želim ga razumjeti kao moralistički pamflet.

Na to ne bih ni pristao s obzirom na Handkeovo bizarno razumijevanje imenica tipa Srbija, Srbi, Nijemci i sličnih (što sam već spomenuo). Handkeova kolektivizacija moralnih pojmova kao što su krivci, odgovornost, pravednost i sl. istovremeno me zbunjuje, zastrašuje i gadi mi se. A Handkeov pokušaj da odgovornost za zločine koje su počinili sasvim konkretni ljudi s imenom i prezimenom prenese na Srbe, pa ih onda od te krivice i odgovornosti kao brani, u najmanju ruku je monstruozan. Ko je normalan pomislio da su za jedno jedino umorstvo krivi Srbi? (Srbi kao takvi? Srbi po sebi? Budimo ozbiljni, milionski kolektivno se naprosto ne mogu promatrati kao u sebi homogeni fenomeni, toliko bi trebali znati i književni umjetnici.) Ko je ozbiljan ikada i na koji način za bilo šta optužio Srbe naprosto koje Handke uporno tretira kao da se radi o njegovom dobrom prijatelju? I koje to Srbe Handke brani? Hiljade mladića koji su pobjegli u inozemstvo da izbjegnu mobilizaciju? Mog prijatelja Bogdana Bogdanovića koji je otišao iz svog rodnog Beograda da izbjegne prijetnje i poniženja? Mog prijatelja Gavrila Grahovca koji sve vrijeme rata u Sarajevu objavljuje knjige? Od koga to Handke brani Srbe? Ko to osim Handkea može govoriti o Srbima kao takvim? Zato ne bih pristao razgovarati o ovom Handkeovom tekstu iz perspektive morala. Dobro djelo se još i može promatrati anonimno, odvojeno od djelujućeg subjekta, kao manifestacija principa. Ali se zločin ne može i ne smije odvojiti od subjekta, zločin je uvijek počinio taj-i-taj konkretni čovjek, u svoje i samo u svoje ime, ma koliko se pozivao na princip ili kolektiv u ime kojih je djelovao. ne

može se ubijati u ime Srba jer su se hiljade Srba jasno ogradile od zločina počinjenih "u njihovo ime". Logička zbrka i moralni nihilizam koji stoje u temelju Handkeovog pokušaja da ubojstva i razaranja učini anonimnim i sveopćim naprosto ne dozvoljavaju da se o ovom tekstu govori iz perspektive morala.

3. Treći mogući ključ za čitanje ovog Handkeovog teksta bio bi tematski. Recimo esej ili rasprava o ratovima u bivšoj Jugoslaviji. Taj ključ sugerira sam Handke opisujući svoju tužnu situaciju pukog posmatrača: "Šta zna onaj koji umjesto stvari dobije pred oči samo njezinu sliku". Nakon duševne drame koju iscrpno opisuje Handke se dao na put da "iz prve ruke" upozna rat o kojem se toliko govori. I krenuo na put u Srbiju. Zanimljiva odluka: ok rat koji on namjerava upozantiti bjesni u Bosni, Handke putuje u Srbiju koja s ratom ima utoliko veze što šalje u rat prisilno mobilizirane mladiće i ratnu opremu. Kao kad bi čovjek koji želi upoznati alžirski rat 1958-1962 oputovao u Francusku, otisnuo se na jug do Marseilla, tu potonuo u duboke misli i vratio se kući da napiše ogromni tekst. Naravno, to samo po sebi nije problem. Ima raznih načina da se shvati bit, a jedan od njih je promatranje iz daljine. Ovdje je problem u tome da Handke ne poznaje elementarne činjenice.

Ilustracije radi, moto cijelog teksta uzet je iz romana Miloša Crnjanskog kojemu Handke krivo piše ime. Isto tako krivo piše ime Vaska Pope. A na dugi put, kojim će sve razjasniti, Handke se otiskuje opremljen malim Langenscheidt-riječnikom jer ne zna niti jedne riječi jezika koji se u tim krajevima govore.

Handke ne poznaje kulturu krajeva u koje putuje, ne poznaje historiju, a ne poznaje ni činjenice iz neposredne prošlosti koju je odlučio objasniti svijetu. Tako, naprimjer, Handke komentira: "Samovoljna uspostava države od strane jednog naroda - ako već bosanski Muslimani koji potječu od Srba i govore srpskohrvatski trebaju biti narod - na području na kojem dva druga naroda imaju pravo i to isto pravo".

Samostalnost Republike Bosne i Hercegovine proglašena je nakon referenduma na kojem su glasali građani (ne narodi!, čak i u Bosni žive pojedinci koji mogu biti građani ako im se to dozvoli) te zemlje. Glasalo se 28. februara i 1. marta 1992. Glasanje nije bilo moguće u velikim područjima Republike u kojima su praktičnu vlast (ne formalnu, ali se jedino praktična računala) imale vojska (tada još uvijek JNA) i nelegalna policija

Srpske demokratske stranke koja je kontrolirana iz Beograda. U velikom dijelu tih područja srpska populacija je činila manjinu. Usprkos tome, na referendumu se preko 65% građana (ne naroda) izjasnilo za samostalnost. Elementarno poznavanje aritmetike dovodi do zaključka da su u svim mjestima u kojima je glasanje bilo moguće glasali praktično svi građani Republike Bosne i Hercegovine. I Srbi, i Hrvati, i Židovi, i Romi, i Rusini, pa čak i mnogi Jugoslaveni (od kojih nekolicinu osobno poznajem). Jer pri tom se nije glasalo za razbijanje Jugoslavije., koja je već bila razbijena, pa čak ni za samostalnost Republike - glasalo se za bijeg od Miloševićevog šovinističkog režima. Od onog režima koji je u stvarnost već 1990. razbio Jugoslaviju jer je u saveznoj državi uveo funkciju vlastitog ministra vanjskih poslova, krajem 1990 iz savezne blagajne opljačkao preko 2 milijarde dolara, svim neposlušnim republikama prijetio masovnim mitinzima. Taj režim nije srpski i nikada ga niko nije takvim smatrao, on je antisrpski (o čemu svjedoče njegovi rezultati) i od njega su pobjegle stotine hiljada građana Srbije (koje Handke paušalno naziva Srbima, iako su oni individue). Za bijeg od tog režima glasali su, kažem, i oni koji su se nacionalno osjećali Jugoslavenima. I nakon tog glasanja proglašena je samostalnost Republike. U tom trenutku je, uostalom, rat već bjesnio u rubnim dijelovima Republike.

Neka mi bude dozvoljena jedna uzgredna primjedba uz ovo Handkeovo objašnjenje uzroka bosanskog pokolja. Handke Bošnjake piše kao Muselmanen (ta me skripcija ne vrijeđa, ali priznajem da ne razumijm umjetnikov hir) i pita se jesu li oni (Bošnjaci koje Handke naziva Muselmanen) uopće narod. Na Handkeovo retoričko pitanje ne mogu odgovoriti jer ni ja, istinu govoreći, ne znam. Ne znam, jer nikad nisam odgonetnuo kada jedna kulturna i etnička zajednica postaje narod, kada nacija, kada nacionalna manjina... Ja osobno sam uvijek bio manjina, to sam i htio biti, pa i u okviru toga svog naroda koji po nekima nije narod. Lijepo je biti manjina, kao manjina si najbliži svojoj maloj mjeri i najviše si sa sobom. Nisam se bavio narodima, a pogotovo se nisam bavio etnogenezom kojom se Handke bavi i objasni nam da potječemo od Srba. Hrvatski predsjednik dr. Franjo Tuđman zna da potječemo od Hrvata. Meni je svejedno, jedino molim ovu dvojicu znalaca da se dogovore i obavijeste me, da konačno znam.

Ne uzbuđuje me, rekoh, to, uzbuđuje me niz drugih pitanja koja su mi se otvorila kod Handkeove etnogenetske pouke. Treba li zaista "Muselmanen"

pobiti ako nisu narod, kao što sugerira Handkeova rečenica? Da li činjenica da "Muselmanene" nisu narod potpuno opravdava ubojstvo 200.000 primjeraka tog ne-naroda? Ovdje se radi o smrti konkretnih ljudi. Znam neke ljude koji bi u tome vidjeli moralni problem, bez obzira na to jesu li ti ljudi narod ili nisu. Vidjeli bi moralni problem čak i u slučaju da taj ne-narod hoće državu. Handke u tome ne vidi ni moralni niti neki drugi problem. Svaka čast.

U svakom slučaju, s obzirom na apsolutno nepoznavanje elementarnih činjenica o krajevima u koje je putovao i o zbivanjima o kojima piše, ovaj Handkeov tekst ne bi trebalo shvatiti kao esej ili raspravu o ratovima u bivšoj Jugoslaviji. Tako čitan, on bi se pokazao kao totalno bezvrijedan i zato ga ne želim tako promatrati.

4. Četvrti mogući ključ za čitanje ovog Handkeovog teksta nudi njegov okvir koji zaprema gotovo trećinu ukupnog teksta. U okviru Handke tematizira svoju duševnu dramu i, mnogo opsežnije, razne ljude koji su bilo kako komentirali balkanske ratove. Utoliko bi se tekst mogao čitati kao polemika sa komentarima o tim ratovima, pogotovo s onim idiotima koji su izjavili (napisali) da masovna ubojstva nisu počinili pojedinci nego Srbi i da su Srbi kao takvi krivi, odgovorni, loši itd. Ako je takvih izjava bilo, i sam bih rado i strasno s njima polemizirao, ne samo zbog mojih srpskih prijatelja, ne samo zbog principa u koje vjerujem, nego i zbog svega onoga što mi je srpska kultura dala.

Polemika podrazumijeva suočavanje s nečijim mišljenjem, iskazom, jasno artikuliranim stavom. Utoliko je korisno u polemici citirati onoga s kim se polemizira ili bar precizno parafrazirati poneki njegov iskaz. U Handkeovom tekstu od toga ni traga. Pogotovo nema ni traga mahnitim iskazima koji bi govorili o kolektivnim krivicama. Ničega konkretnog, samo iman individua koje iz bilo kojeg razloga nerviraju Handkea i poneka diskvalifikacija na račun tih individua. (Bilo bi zanimljivo napraviti popis imena, par stranica bi trebalo za taj spisak.) Između ostalih, obrušava se na čovjeka koji piše za "Liberation" jer nije osobit poznavalac Jugoslavije. To mu prigovara čovjek koji krivo napiše ime autora od kojeg posjeduje moto. Koji je jednom otišao južno od Slovenije. Itd. Zanimljivo.

Sve u svemu, mislim da se ovaj Handkeov tekst ne bi mogao promatrati

kao polemika s načinom izvještavanja i razmišljanja o balkanskim ratovima. Možda kao dnevnik Handkeove nervoze, ali to nije polemika.

5. Na kraju ostaje ključ koji sam ranije predložio; ispovijeda umjetnička proza koja se formom putopisa koristi da motivira ispovijest govorećeg subjekta. Tako član, ovaj tekst bi mogao bitno pomoći onima koji imaju problema sa čitanjem Handkeove proze inače. To je proza u kojoj postoji jedan jedini glas i jedan jedini pogled - glas i pogled govorećeg subjekta (kojeg ću radi jednostavnosti i dalje nazivati Handkeom, iako od ovog momenta Pripovjedač i Handke kao građanin nisu identični). Nema drugog lika s kojim bi se pripovijedač mogao usporediti, prema kojemu bi se mogao odrediti, u odnosu na kojeg bi se moglo pripovjedača konkretizirati pripovjedača i njegov odnos prema svijetu. Ništa, samo logoreično ja koje govori, govori, govori. I to govori iz tamnih dubina svoga subjektivnog svijeta, tako da nemate izgleda razumjeti bilo šta od toga. (Suviše smo daleko od klasične književnosti, previše je avangardnih pokreta između Handkea i Flauberta-realiste da bismo mogli čitati i razumjeti Handkeov tekst kao otklon od "vanjskog opisa".)

Drugi ljudi se kod Handkea javljaju uglavnom u gomilama, a ljudi su u tim gomilama naprimjer "često sa kravatom i šeširom, glatko izbrijani za balkanska mjerila" (oft mit Krawatte und Hut, glattrasiert für balkanische Verhältnisse"). Kako razumjeti taj opis? Koliko su opisani ljudi izbrijani? Koji stupanj izbrijanosti zahtijevaju balkanska mjerila? Koja još mjerila postoje? Sve će to ostati nejasno jer ti ljudi s kravatama su, kao i sve drugo što postoji i ne postoji, samo kulisa i povod za slapove ispovijednih riječi pripovjedača koji ne pristaje konstatirati bilo šta izvan svog subjekta.

Koliko je objektivni svijet u službi Handkeovom pripovjedaču ilustrira epizoda na obali Drine. Najprije se nudi jedna kič slika: jedan dio u sebi udvojenog pripovjedača želi dalje ići, a drugi (razumni?) dio mu ne da ("E dalje nećeš!"); duboki, nerazumni (?) dio pobijedi i tako dolazimo, zajedno s pripovjedačem, na samu obalu odakle je "do bosanske obale ništa osim vode Drine što se puši od studeni, u koju padaju velike mokre pahulje, pri čemu sam se uhvatio u mislima..." Nakon što je izložio ovu sliku, zajedno sa zanimljivom tvrdnjom da je od jedne do druge obale jedne rijeke samo njezina voda, pripovjedač se zatekao u mislima da je Srebrenica "jedva 30

km daleko". I u tom trenutku je do njega doplutala dječija sandala. Sreća da Handke nije pomislio na Kretu; istog bi momenta do njega doplutao Minotaur.

Pomislio bi čovjek da se i mjesec jako trudi da bude na usluzi Handkeovom pripovjedaču: prve večeri je iznad Beograda vidio polumjesec, a veće naredne gotovo puni mjesec. I pomislio bi krivo - ne zaokružuje se mjesec tako brzo, čak ni radi književnih umjetnika, radi se samo o tome da on nije vidio ni pun mjesec, ni polumjesec, ni bilo šta drugo. On je samo naručivao od svijeta da mu isporuči ono što može ilustrirati njegove misli i duševna previranja.

Uostalom, jedna me je umjetnikova primjedba u vezi s mjesecom zaista zbunila: "Ova prva beogradska noć bila je topla, i polumjesec nije sijao samo iznad turskog utvrđenja". Već sam bio navikao na banalnost Handkeovih primjedaba ("kaltrauchiges Wasser" dok pada snijeg, mokre krpe snijega itd.) i ova me nije zbunila svojom banalnošću nego svojom glupošću. Može čovjek biti i sto puta umjetnik, opet se ne smije oduševiti otkrićem da mjesec sija nad cijelim gradom a ne samo nad nekim njegovim dijelovima. Priznajem, nesretan, da mi se primjedba objasnila tek sutradan, kad je nad istim gradom zasijao gotovo puni mjesec. Prethodnu noć se radilo o polumjesecu i turskoj tvrđavi. Ah, to je. Samo Handke ne zna da je turski (i muslimanski uopće) simbol polumjesec sa zvijezdom. Bez zvijezde je i za Turke polumjesec naprosto to što je, gotovo kao i za budiste. Za poigravanje kulteranističkim aluzijama treba biti poeta doctus, a Handke to sigurno nije. Inače bi on naručio od stvarnosti još jednu zvijezdu, pa bi njegova aluzija funkcionirala. Ako može Drina sandalu, može nebo jednu zvijezdu svome umjetniku.

I tako dalje, i tako dalje. Jedna posve privatna brbljarija u kojoj nema ničega osim govorećeg subjekta. A i onda kad se nešto izvan tog subjekta pojavi - spomenuto je (ne opisano, ne prezentirano, ne odbareno postojanjem - samo je spomenuto) radi toga da ilustrira trenutačnu asocijaciju govorećeg subjekta. Je li ono Broch rekao da umjetnost koja ne artikulira niti jedan aspekt objektivnog postojanja, koju ni koji način ne služi spoznaji, kič? Ali ko bi danas čitao Brocha? Zato ovaj mali komentar. Jer kako reče Schopenhauer, "u književnosti je loše ne samo beskorisno nego pozitivno štetno".

(Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2. 2. 1996.)

Bora Ćosić

Komšija, vaša flašica. Razgovor o odsutnom gospodinu Handkeu

Pita me jedan prijatelj ovdje, u Berlinu, jesam li čitao putopis onog austrijskog pisca o kojem se danas tako mnogo diskutira. Radi se o nekoj vrsti izvještaja o zemlji koju sam još do nedavno zvao svojom. Tako da bi bilo preporučljivo da ga i ja brižljivo prostudiram. On jako uživa čitajući ga. Jer, napisao ga je austrijski pisac, a na začuđujući način je ispaio u korist moje bivše zemlje. O kojoj se danas u svijetu često govori s optuženičke klupe.

Taj austrijski pisac je, naprotiv, napisao nešto posve neočekivano. Onako kako bi pisac morao napisati nešto neočekivano. Jer, kao austrijski pisac, nije imao nikakvog ličnog interesa da pozitivno piše o zemlji kakva je Srbija. S obzirom na onaj užasni pokolj na Ceru 1914. S obzirom na druge događaje između tih dvaju naroda, Austrijanaca i Srba. Kao i na sve one probleme koji između dvaju naroda uzrokuje istorija. Zato mu je vrlo milo da pročita izvještaj o Srbima iz pera jednog Austrijanca, koji niko nije očekivao. I u kojem ima mnogo lijepih detalja.

Moj prijatelj ovdje, u Berlinu, nikada nije pomislio da bi neki austrijski pisac mogao biti toliko dirnut svakim detaljem iz te zemlje. Koju danas mnogi u svijetu osuđuju. Taj spis je lijep i već stoga što austrijski pisac u njemu govori i vrlo pohvalno o jednom oklevetanom narodu. A da od toga nema ni najmanje koristi. Naprotiv, njegova spisateljska inteligencija i

njegova vrlo naglašena fantazija natjerali su ga je na to. Jer, u svemu vidi nešto neočekivano. Onako kako se to uvijek događa pogledu jednog pisca. Jer, taj pogled pada na različite pojave, a one se na posve neočekivan način preobražavaju za nas ostale, za publiku.

Zbog toga moj prijatelj insistira da štivo vrlo pažljivo pročitam. Jer, ono se odnosi na zemlju koja je do nedavno bila moja i koju austrijski pisac nalazi tako lijepom kako u pogledu njenih krajolika, tako i uopšte. Najljepše je, međutim, kako on, bez obzira na svoje austrijsko porijeklo, predstavlja detalje iz svakodnevnice, iz srpske svakodnevnice.

Moj prijatelj u Berlinu zainteresirano je čitao opis neprilika koje moj narod doživljava tamo, na jugu. I kako se benzin više ne sipa iz velikih pumpi nego iz malih flašica koje se prodaju na trotoaru. On kaže da austrijskome piscu ta scena pričinjava mnogo zadovoljstva jer je u njoj otkrio iskonsko prijateljstvo ljudi koji su osuđeni na takvu trgovinu. I piše da takvo prijateljstvo ne postoji onda kad se benzin sipa na običnim benzinskim pumpama. Na onakvim kakve se mogu naći svuda u Evropi.

I koje su do nedavno bile u prometu i u Srbiji. Sad se benzin sipa direktno iz flaša u rezervoar automobila, iz flaša koje ljudi preprodaju na trotoaru, i baš se u tome razotkriva posebna ljudska živost. Austrijski je pisac možda u tome otkrio ono zrnice ljudske bliskosti kaja je potpuno nestala u zapadnoj svijetu... I tako kaže da bi za nas ovdje možda bilo ljepše da pređemo na tu vrstu prodaje benzina. Na trotoaru. Takvih slika ima vrlo mnogo u izvještaju pisca, austrijskog. I zato bih ga morao tačno proučiti...

Moj prijatelj ovdje, u Berlinu, podsjeća me na djelo koje je taj austrijski pisac nekad davno napisao. O Kasparu Hauseru, koga su nepoznati ljudi držali u štali od najranijega djetinjstva, a kasnije ga izveli na Nirnberški trg i tamo ostavili. Bio bi to jedan vrlo poznat slučaj iz njemačke istorije. On pokazuje kako čovjek, koji se neočekivano uvede u svijet, posjeduje jednu iskonsku naivnost koja je predhodno bila nepoznata. Moj prijatelj u Berlinu zadovoljan je što austrijski pisac, autor ove pripovijesti o Kasparu, također i sam zadržava tu nevinost svoga junaka. I tako usmjerava svoj pogled na događaje u mojoj bivšoj zemlji. S velikim hvalospjevom i izvjesnom ljudskom toplinom. Koju drugi pisci, kad pišu o toj zemlji, uopšte ne posjeduju.

Moj prijatelj u Berlinu, koji radi u jednoj izdavačkoj kući, kaže da bi bio sretan kad bi mogao štampati tog austrijskog autora. Jer, ni jedan od njegovih autora nema taj pogled lišen svakog zla. Koji liči samo pogledu njegovoga vlastitog junaka Kaspera Hausera. Moj prijatelj kaže da žali što nema takvih momenata u mom pisanju. I da bih baš ovog Austrijanca i njegovu dobrotu trebao uzeti sebi za uzor. Ona je kod tog autora posebno izražena. On ne vjeruje svojim saputnicima, na koje ta zemlja djeluje sumorno. On ne vjeruje vlastitome prijatelju, svome prevodiocu, koji mu kaže da se sam sebi čini strancem u vlastitome gradu. Austrijski pisac vjeruje samo svome vlastitom pogledu, koji je u svemu literaran i pjesnički.

I zato moj prijatelj ovdje, u Berlinu, uživa u tom tekstu. Istovremeno žali što ja nisam u stanju pisati na taj bezazleni način. Jer, kaže on, pisac može postići taj posebni pjesničko-literarni pogled samo onda ako ne sluša svoje često skeptične saputnike. On smije slušati samo samoga sebe i slijediti svoju literarnu nauku. Šta bi od najvećih autora svjetske istorije bilo da su slušali svoje saputnike? Ana Karenjina bila bi posve drugi čovjek. Hamlet također. Sve su to poučni primjeri za jednu umjetnost u koju se on, kao izdavač, vrlo mnogo razumije.

Samo što mu to malo koristi budući da njegovi autori rijetko dosežu način promatranja spomenutog Austrijanca. I rijetko posjeduju njegov karakter. Protiv svake struje i svakog postojećeg mišljenja. Možda i protiv jedne sasvim na brzinu ustanovljene istine. Jer, istina pisca nipošto ne mora odgovarati onoj koja kao istina postoji negdje u stvarnome životu. Naprotiv. I zato on uživa tako mnogo u tome Austrijancu i ja, da sam pametniji, uradio bih isto. Prije svega, zato što se on izjašnjava tako pozitivno o mojoj, iako bivšoj, zemlji. Samo, sam on već zna da ja nikada ne bih bio sposoban za takvo gledanje. I ne bih mogao ostvariti scenu benzinske pumpe, koja je za njega neka vrsta kvintesencije. Taj autor, Austrijanac, crpi svoju vlastitu kvintesenciju iz najmanjih događaja. Također i svoj sasvim lični stil. Koji katkada i najteže zločine spominje na sasvim bezazlen način. Čime čitalac potpuno zaboravlja da se radi o zločinima.

To je, kaže moj prijatelj u Berlinu, najviše što je jedan pisac u stanju postići. Tako da ti potpuno zaboraviš o čemu on uopšte piše. To je ona opojnost napisanoga, koja je tako rijetka. I što ja, na njegovo najveće

žaljenje, jedva da ću ikada postići. Zato moj prijatelj ovdje, u Berlinu, misli da mi tekst austrijskog pisca može mnogo pomoći. Kako bih korigirao osjećaj koji sam, otkada sam ovdje, stalno artikulirao. On misli da se jako stidim što potičem iz tog naroda. Pa to, možda, uopšte nije potrebno. Jer, austrijski pisac koji je putovao po mojoj zemlji susretao je tamo samo vrlo ponosne ljude. Koji su s ponosom podnijeli sve što se na njih sručilo. Tako da se u svome ponosu nisu čak ni zapitali zašto je to baš njih zadesilo. Stanje u kojem žive i dalje podnose bez razmišljanja, upravo s onim ponosom o kojem govori austrijski pisac.

Iz toga, međutim, proizilazi da je moj stid neumjesan. Jer, ako ljudi koji žive u mojoj zemlji ne osjećaju nikakva stida, moj osjećaj stida ovdje, u Berlinu, posve je suvišan. Tako da ga hitro moram prevladati. Austrijski pisac nudi nam mnogo primjera za ponos koji je on zapazio tamo na jugu, kod običnih ljudi. Tako da je došao na pomisao da je izoliranost moje zemlje od ostataka svijeta jedna možda ipak pozitivna okolnost. Koja samo uvećava onaj ljudski praponos. I zato želi neka ta izolacija potraje još dugo. To je jedna druga, krajnje zanimljiva ideja u njegovu tekstu. Ideja koja posebno oduševljava moga prijatelja u Berlinu.

On sad opet žali što austrijski pisac nije jedan od njegovih autora, čija djela pripadaju njegovoj izdavačkoj kući. Dao bi sve da dobije jednog takvog autora za svoja izdanja. Umjesto pet drugih koje on sada, nažalost, ima. Taj moj sagovornik ovdje, u Berlinu, pored svoga oduševljenja ispoljava i svoje profesionalno žaljenje. Jer, on zna da će taj austrijski pisac svojim tekstom postići veliki uspjeh. Posebno kod onih ljudi koji se bore protiv predrasuda. Premda takvih ovdje, na Zapadu, nema još dovoljno. On je već sam napisao jedan veliki pohvalni članak o austrijskom autoru. I tako predlaže neka se i ja izjasnim po toj stvari.

Jer, to je dakako moja zemlja, o kojoj on piše. Ja bih se morao bezuvjetno oglasiti po toj stvari. Samo, molim, bez moje poznate skepse i moga gotovo destruktivnog tona. I da se ne zapletem u iluzije koje ljudima ne trebaju. I neka se klonim svojih dvosmislenosti koje su me često preskupo stajale. U tom slučaju morao bih jasno izreći svoje mišljenje, bez ikakvih cifranja. Pa to onda i činim.

(Die Welt, 23.2.1996.)

Günter Kunert

Duhovna srozavanja politizirajućih poeta

Jedva da ima neki pisac koji ne misli da sve bolje zna. Osim nekolicine beznačajnih stručnih područja, kao što su medicina, atomska fizika ili hidromehanika, gotovo svaki član pišućega ceha smatra se sposobnim da izjavi nešto meritorno o svim drugim pitanjima i problemima. Posebno u domeni politike pisac se smatra izuzetno stručnim - i to još stručnijim što se manje razumije u tu stvar.

Tajna ovoga neobičnoga dara naprosto je u tome što pisac, a da to ne primjećuje, brka zračno bogatstvo fikcija sa zemaljskom dolinom jada. Pisac se ionako uzdiže kad dosegne izvjestan stupanj poznatosti. Prominentan njemački pisac direktni je potomak negdašnjih kneževa za čiji se odgoj osjećao pozvanim i na čije je mjesto stupio. Šta slavom ovjenčani autor, i onda kad ponekad nije siguran, sada zapravo reprezentira? Duh vremena? Nacionalnu svijest? Savjest društva? Napredak? On pri tome u osnovi reprezentira samog sebe što, međutim, zahvaljujući jednom ekstremno raširenom egu, sam previda. Čak i tamo gdje mu je jasna opasnost samoobmane, on joj ipak podliježe. Kao npr. Bert Brecht u svojoj pjesmi "Pohvala sumnji", gdje se o jednom skeptiku kaže kako on vjeruje samo faktima, ali u nuždi bi upravo i fakti morali u to vjerovati. Jedan neporeciv uvid iz kojeg i sam Brecht ne izvlači nikakve konsekvence.

Pisac, u Njemačkoj većinom nazvan "pjesnik" čak i kad produkuje debele romane, zauzima tradicionalno posebno mjesto. Od Goethea naovamo autor

može očekivati obožavanje i pokornost. Njemački je poeta srećni slučaj božanskoga stvaranja.

Toj bezmjernoj samosvijesti pridružuje se iskustvo pisanja. Sopstvenim produktima glave vlada se poput Boga. Fiktivne figure slušaju pišuću ruku. Istovremeno, on nije obavezan nikakvoj istini, ni historijskoj, ni faktičkoj, budući da nije ni povjesničar, niti dokumentarist. Na papiru se liječe zla svijeta, ili barem koriguju.

Pod ovim pretpostavkama namjenjuje se literarni celebritet poboljšanju stvarnosti. Jednom se piscu nije dopalo ponovno uspostavljanje njemačkoga jedinstva jer pri tome nisu uvaženi njegovi prijedlozi; sada ih on pokušava među svojim esnafskim drugovima oprimiti onako kako ih on vidi. To da se pri tome pothvatu ne poštuju principi demokratskog ponašanja, razumije se samo po sebi, jer u zemlji "literature" ne postoji demokracija nego samo hijerarhije.

Drugi pak "pjesnici" imaju čak vanjskopolitičke ambicije, putuju na Balkan, posjećuju masovne ubice i ratne zločince i hvale siromaštvo uslovljeno posljedicama rata, koje je, kako se tvrdi, pretpostavka boljih međuljudskih odnosa. Ovdje se radi o jednom od onih nužnih slučajeva gdje fakti moraju u to vjerovati. Sve ono što ne paše u ideološke trice, isključuje se. Takav autor, imali smo priliku pročitati, osjeća se sasvim pogrešno shvaćenim i izvlači iz svog džepa, koji mu zamjenjuje mozak, alibi da se radi o "mirovnom papiru".

Uvijek treba praviti razliku između djela jednog autora i njegovih političkih eskapada, od kojih, pak, za njega samoga mogu poteći neslućene opasnosti. Naime, što više autor napravi od politike zanimanje, to će više zanemariti svoje djelo, i to u estetskome pogledu. Tada Goethe ima posljednju riječ: Čim se namjera otkrije, postaje se zlovoljnim! Jer, zadatak literature nije unaprijediti ili ometati politiku. Molim lijepo, ništa protiv autora koji se bave politikom. Ali, u literaturi vladaju druga pravila nego u politici, pogubno ih je ignorirati.

U vezi s literarnim počiniteljima za pisačim stolom, u zadnje vrijeme tako revnosnim, ostaje otvoreno slijedeće pitanje: Ne uočava li se u tome jedno dodatno zadovoljenje, jedno eskiviranje, jer s pisanjem nešto ne ide kako treba?

Ne vrijedi li za nekoć rječite krvoloke Handkeov diktum: Onaj ko jednom zakaže na literarnom polju, otpisan je za sva vremena. Tako se bumerang bezuvjetno vraća svome pošiljaocu...

(Die Welt, 23.02.1996.)

Wolfram Schütte

Pravda?

Peter Handke pokušava ishoditi "Pravdu za Srbiju" u jednom obimnom putopisu koji (publiciran u Süddeutsche Zeitungu u prethodnim vikend-izdanjima) započinje kao samorefleksija, prelazi potom u internacionalno klevetanje medija, da bi se završio u pastirskoj Srbiji. Handke je ponosan na svoje slovenačke pretke, a samoubilački raspad Jugoslavije opisao je s tugom i bijesom kao rastanak sanjara od *Devete zemlje*. Moglo mu je izgledati slatko i časno da se u volji i želji za pravednošću posveti jednoj naciji čiji su vlastodršci, vojska i "specijalne jedinice" za "etničko čišćenje", glavni krivci ne samo za rat nego i zločine koji su izvršeni pred javnošću. Nije li tamo gdje je mnogo tužitelja nedostajao jedan branitelj? Ipak, teško je bilo kome pravedno suditi Peteru Handkeu nakon ovoga literarnog odbrambenog govora koji je jednak intelektualnom samoubojstvu, moralnom krahu i uništenju poetske pretenzije [da, govora koji očituje konstitucionalnu sljepoću njegove zemljazorne blaženosti i odbijajuću neosjetljivost njegove ohole osjetljivosti]. Jer, sam je sebi izmakao tlo pod nogama, jer se sam razgolitio do prepoznatljivosti. Monumentalna katastrofa samopravednosti. "Ko zbog određenih stvari ne izgubi razum, onda ga i nema." Ono što je racionalist Lessing time mislio, nije Handkeov pad u intelektualni bezdan i u etnički autohtono. Lessingovo žrtvovanje odmjeravajućeg razuma u korist golog uzbuđenja odnosi se na realne žrtve; Peter Handke je, međutim, izgubio svoj empatični razum time što je mržnjom i bijesom hranio svoj skepticizam protiv svake slike i riječi što su došle do njega s mjesta zbivanja, kako bi smirio nepodnošljivost zločina gađenjem od zasigurno iskripljenog glasa glasonoše. Tako je on realnu nemoć svjedoka, proživljenu od

mnogih drugih, preinačio u totalno nepovjerenje naspram očevida. To je proces potiskivanja što se provlači njegovim izvještajem u razgoličenosti koje ni sam nije svjestan, a koji on doslovno i geografski slijedi put Srbije. To je prouzrokovala njegova poetika svojim sirenskim pjevom. Nije li gospodin Neko iz *Ničijega zaliva*, postavši nepovjerljiv zbog "žena na frontu", "demagoških listova-njuškala", "uvezenih Haraldovih izvještaja", manipuliranih "pačeničkih poza" u takozvanoj "svjetskoj javnosti", morao putovati s "inostranom hordom reportera" kako bi na mjestu nedjela i nasilja stekao "znanje koje može nastati samo učenjem, gledanjem i učenjem"?

Zašto je ovaj Odisej izvornoga pogleda , koji je bio "/.../ (gotovo) ganut" Kusturicinom "pripovijedačkom snagom" iz *Undergrounda* /.../, izbjegao realnu sadašnjost opsjednute "Ithake" i otputovao u jednu od rata pošteđenu zemlju Daphnisa i Chloea? Nije ga kukavičluk (osim, možda, neprijateljska slika tamo prisutne štampe) odveo u Srbiju, nego oholi ponos da bude slijepi prorok koji iz "srpskoga naroda" vidi dalje, dublje, istinitije - kad na obali Drine usamljen, nepokretan i duboko zamišljen u rodenovskoj pozi mislioca, razmišlja o usudima svijeta. Je li Peter Handke morao otputovati tamo kako bi nam nakon svojih stotranih vijesti iz *Ničijeg zaliva* (kod Pariza) ispriповijedao sada svoje vijesti o "posebno živahnom i istovremeno uljudenom srpskom narodu" (kod Beograda)? Da, morao je. Kako bismo inače znali da je odbrana poezije umne ograničenosti voljna ići i preko leševa.

(Frankfurter Rundschau, 17.01.1996.)

Gustav Seibt

Zabluda o ratu i krvi i tlu. Srbija je Njemačka:

Povodom P. Handkeovog uznemirujućeg putopisa

Skandalozne su najnovije izjave Petera Handkea u vezi sa Srbijom, ratom u Bosni i ulogom zapadnih medija, publicirane u "Süddeutsche Zeitungu". Ipak, teško da je moguće uzbuditi se jer je njihova apsurdnost očigledna. Niko ih neće moći ozbiljno držati za politički diskutabilne. Naravno da je ozlojeđujuće kad Peter Handke predstavlja žrtve bosanskih Muslimana kao primjerne simulante, a zapadne ratne izvještače kao manipulatore koji postupaju prema planu. Bosanske i hrvatske žrtve "doduše su stvarno trpjele", ali su ih zapadni fotografi i kamermeni, tako kaže Handke, prikazivali "u jednoj pačeničkoj pozi"; one su "vidno i poslušno zauzimale držanje i izraze lica mučenika, kakve su željeli stranci."

Osim toga, Handke želi uvjeriti da su Srbi, zbog želje njihovih jugoslavenskih bratskih naroda da budu autonomni, ti koji su prvi i stvarno napadnuti u ratu što su ga oni doduše započeli, ali koji su "isprovocirali" drugi. Handke ne iznosi niti nove činjenice, niti pak može dublje osvijetliti političko-kulturnu pozadinu konflikta. Njegova je metoda uopćena sumnja koja se oslanja na lično viđeni detalj, a koja ne može uvjeriti ni skeptika prema medijima.

Najbolja medijska kritika i ovdje je isključiti televizijske aparate i razmisliti o bitnim činjenicama, onako kako slijede. Jedna od ovih činjenica jest ta da su Evropljani, tjerani od Njemačke, samo nerado i s oklijevanjem priznali Hrvatsku i Sloveniju i da su se odlučili na taj korak tek nakon opsjedanja Dubrovnika, razaranja Vukovara i srpskoga protjerivanja tamo nastanjenog stanovništva. Za srpska zlodjela u Bosni postoje mnogobrojni dokazi tako da i Handkeova kritika o namještanju kamera i o klišeiziranim pripovjedačkim formama nije u stanju ni uzdrmati te osnovne činjenice, niti ih čak samo relativizirati. Predbacivati medijima i njihovim konzumentima "žed za krvavim senzacijama" apsurdno je s obzirom na zbivanja koja zapadna politika dugo vremena opservira s neoprostivom indiferentnošću i ciničnim fatalizmom.

Protuargumenti Handkeovoj neobično smušenoj argumentaciji tako su jasni da se s njima može brzo raskrstiti kako bi se potom moglo posvetiti stvarnom pitanju: Šta je podstaklo inače tako nepolitičnog pisca da se neupućen zaputi na ovaj, njemu vidno stran teren? Tek odgovor na ovo pitanje razotkriva ono neprijatno u handkeovskim izjavama. Ono uistinu počiva manje na političkim pogledima negoli na ideološkim i poetološkim afektima, koji postaju jasni kad se putopis dovede u vezu s romanima i esejima.

Pisac je zamislio svoj tekst kao putopis, kao jedno od svojih hodočašća ljudima i stvarima, kakvo poznaju Handkeovi čitaoci iz npr. "Lehre der Sainte-Victoire" iz 1980., ili iz romana "Die Wiederholung" (1986.). Njegova je Srbija poprište poetske stvarnosti, poput Provence der Sainte-Victoire, poput Slovenije iz "Wiederholunga" i poput pariških predgrađa iz njegovog najnovijeg djela, romana "Mein Jahr in der Niemandsbucht" (1994.). Tu stvari i radnje postaju u rilkeovskom i hajdegerovskom smislu "ono iskonsko", videno se podudara sa svojim pojmom. Ovako, primjerice, putujući pisac doživljava kupovinu dragocjenog benzina na ulici: "I prilikom svih drugih kupovina goriva kasnije održao se moj prvi utisak da se zelenocrvenozelena gusta tekućina /.../ još kao nikad dotad dala vidjeti kao nešto što je uistinu i bila: nešto prilično rijetko, kao jedna dragocjenost, blago". Handke tako oporo pastirski doživljava sve u Srbiji: vino koje izgleda mutno, ali prija bistro;

"drukčije žute" rezance; ovce koje pasu do neba; prazna, nezagrijana konačišta; prastare željezne kvake na vratima beogradskih dućana.

Benzin postaje blagom zbog svoje rijetkosti. Handke slavi stanje "stvarnosti" čija je pretpostavka siromaštvo, jedna predmoderna oskudica. Srbija je međunarodnim bojkotom postala zemlja koja je u stanju udovoljiti poetskim čežnjama autora. Na tržnicama se cjenka s "pučkom žedi za trgovinom", prodaje se i ono "drago" - ne samo "rudna blaga" nego i "tegle meda tamne poput šume", "kruhovi, jednoobrazni samo na prvi pogled" i "žestoke" cigarete. Nije ni čudo da su u jednoj takvoj zemlji Handkeovi kolege pisci "ugladena starija gospoda", a Srbi "narod koji čita". Njihov se posjetilac pak zatiče pri pomisli "neka potraje odsječenost zemlje - ne, nikako rat; neka potraje nepristupačnost zapadnog ili nekog drugog svijeta roba i monopola".

Svaki Handkeov čitalac poznaje kiču često blisku poeziju i metafiziku stvari tog autora. Ali, nigdje nije ideološko-političke afekte, koji joj leže u osnovi, izrekao tako jasno kao u svojim izjavama o Jugoslaviji. Već to što je Slovenija postala državom navelo ga je da žali za jednom "zemljom" koja je svojim ulaskom u političku istoriju "pomjerila zemaljske stvari u nestvarnost, neshvatljivost, nesadašnjost". Stara, predrđžavna Slovenija, koju je Handke opisao u "Wiederholungu", bila je zemlja stvarnosti, za razliku od moderne, hladne Savezne Republike Njemačke, o kojoj Handke piše u "Die Lehre der Sainte-Victoire" sljedeće: "Natpisi na radnjama nisu bili "kruh" ili "mlijeko", nego sve same izopačenosti i obmane. Gotovo svaka stvar, također i u novinama i knjigama, imala je krivotvoreno ime. Nedjeljom su se u prazno vijorile zastave na robnim kućama. Pojedini dijalekti, nekoć "akcenti duše", bili su još samo jedno natucanje bezdušnosti".

Svoju dušu i "stvarnost" Handkeova Njemačka nalazi opet u romanu o *Ničijem zalivu*, i to u jednom bratskom ratu koji Handke smješta u 1997. godinu i koji opisuje sasvim po uzoru na jugoslovenski rat (vidi F.A.Z. od 29. decembra 1994.). Jednostavne, mirne stvari života - lampe, stolice, tačke - ponovo tu postaju razumljive i lijepe u kontrastu s ratnim užasom. Ratovi, kaže se još u "Wiederholungu", jedino su "stvarno": Tek ratom i mir postaje stvaran, a s njim i svijet stvari. Rat kao viša stvarnost: To je uobičajen topus vojničkoga kiča između Hermanna Lonsa i Hermanna Grimma, kao što i

općenito Handkeov nejasni stil navodi da se pomisli prije na takve prethodnike negoli na klasičare poput Stiftera, na koje se on već godinama poziva.

Sve kvalitete koje je u "Wiederholungu" imala Slovenija, sanjarska, predmoderna "Deveta zemlja", pjesnik sada nalazi u bojkotiranoj, od svijeta odsječenju Srbiji. Ovdje se baš u prazno ne vijore zastave na robnim kućama, nego vlada pučka žeđ za trgovinom daleko od zapadnoga svijeta roba. Današnja Srbija ujedinjuje čak dvije pretpostavke koje piscu stvari - Handkeu - pričinjavaju zadovoljstvo: njeno siromaštvo i njen život u susjedstvu rata. Toliko mnogo stvarnosti ne može inače nigdje drugdje biti.

I još nešto uz to. Srbija je sama, ona je moralno izolirana. To potpomaže životnu ozbiljnost. U današnjem Beogradu Handke susreće živahno, ali ugladeno stanovništvo: "Zbog opće svijesti o krivici? Ne zbog nečeg kao što je jedna velika zamišljenost, jedna prevelika svjesnost i jedna upravo dostojanstvena kolektivna osamljenost". Njemačka iz "Ničijeg zaliva" liči na raspalu Jugoslaviju. U svome izvještaju iz Srbije Handke se, sjedeći na Drini i s pogledom na Bosnu, zatiče pri pomisli "da li bi on i u jednom njemačko-njemačkom ratu mogao čučati tako na graničnoj rijeci". Srbija postaje Njemačka, ali ona stara, "stvarna", ratna.

U Beogradu je Handke novembra 1995. susreo ugladene i dostojanstvene ljude. Nije li neki strani putnik u Berlinu 1941. također morao susresti takve? Ta ubice ne šetaju ulicom s oznakom prepoznavanja. I nije li on i u njemačkim pokrajinama također mogao naći jedan, u to vrijeme još uvijek arhaičan seoski život iskonske ljepote? Tada se Njemačka bila odvojila od zapadnog svijeta monopola, bila je na putu da osiromaši, doživljavala je nasilje rata koje producira stvarnost, te se moralno isključila iz zajednice naroda. Srbija koju je Handke izmislio na svom putovanju istinski je avetinjska. Čak ni najgori neprijatelj Srba ne može im poželjeti da zaista odgovaraju toj slici. Pjesnik Peter Handke je, međutim, ovim tekstom potvrdio bojazni koje su se morale gajiti od "Ničijeg zaliva". On je sada konačno zaposjeo provinciju svjetonazornoga šunda. Iz njega govori zabluda o ratu i krvi i tlu, koja je uznemirujuća jer ima metod.

(Frankfurter Allgemeine Zeitung, 16.1.1996.)

Thomas Schmid

Usamljeni tragač za istinom

Naslov je program. "Pravda za Srbiju". Tako je Peter Handke naslovio svoj 85 stranica debeli manuskript, koji je "Süddeutsche Zeitung" "zbog literarno-političkog značaja /.../" u prilogima proteklih vikend-izdanja u neskrraćenoj verziji priredio svojim čitaocima. Handkeov je izvještaj prikladan, misli list, da "otpočne diskusije u kojima bi se moglo i trebalo raditi o izmjenama našeg stava prema plimi opisa koja nas je posljednjih godina preplavljala". Velike riječi. Handke konačno nije bilo tko. I već samo zbog toga prilog će podstaknuti diskusije. Samo zbog toga. Handkeovo najnovije djelo sastoji se, odmah da napomenemo, od jedne lijepe reportaže o zemlji i ljudima u Srbiji, koja neće potaknuti diskusije, i od jednog polemičkog predgovora koji uopće ne nudi nova saznanja, nego samo nagađanja i sumnje, sramotu i uvrede, te će već samo zbog toga potaknuti diskusije. Peter Handke želi dakle pravdu za Srbiju. Jer: "Prebrzo su, naime, /.../ i u ovom ratu bile utvrđene i fiksno zapisane uloge napadača i napadnutog, čistih žrtava i golih zlikovaca". Srbija je, po njegovom mišljenju, bila nepravedno tretirana od Hrvatske, koja je istupila iz dominantno srpskoga jugoslovenskog saveza država, te prije svega od žurnalista koji su posve demonizirali Srbe kao brutalnu hordu nacionalističkih rakijskih noseva i kao pojam zla. To što i velikosrpski ideolozi godinama predstavljaju Srbiju kao žrtvu zavjere Hrvatske (potpomognute od Njemačke i Vatikana) i po običaju manipulirane medijske javnosti, te što to spretno prepliću s kulisama srpskih mitova, ne smije nas zavesti na pogrešan zaključak da Handke

ovdje vrši samo srpsku propagandu. Ništa u njegovom dugom tekstu ne ukazuje na to da se on ikad pozabavio s nažalost tako djelotvornim mitovima Srba. Ali, ipak se srpsko duševno stanje, također često do izvjesnosti zgrušana sumnja da se uvijek bilo samo žrtvom povijesti, ne mogu objasniti bez ovih mitova - počevši od mita o historijskom boju na Kosovo polju, u kojem su Turci prije preko 600 godina potukli Srbe, što je, međutim, od strane ovih preinačeno u pobjedu, do teze da su Srbi u svakome miru izgubili ono što su dobili u ratu. Sporazum iz Daytonu ponovo će potvrditi taj mit. Šezdeset šest upitnika (66) stoji u opširnom uvodu u reportažu. Simpatično, moglo bi se pomisliti, pogotovo u vremenu u kojem odgovori često dođu prije pitanja. Ali, Handke postavlja pitanja koja impliciraju odgovore - koje on, međutim, ne daje. To je klasična vrsta insinuacije. On nije ništa tvrdio, samo je pitao i zbog toga nije dužan nijedan dokaz. A ipak tu leži neizgovorena, mada se može osjetiti između svih redova, osnovna teza, koja opravdava naslov: srpski režim za ovaj rat nije više kriv od drugih, a što to javnost ne primjećuje, krivica je žurnalista. Sada doduše znamo, najkasnije od "desert storm" zapadne alijanse protiv iračkog diktatora, da je istina često prva žrtva rata. I mi, najkasnije od filmskog snimka uljem zaljepljenog kormorana, znamo da se rat pravi i slikama. I doista, u izvještavanju o ratu na Balkanu postoji također senzacionalistička štampa, koja slika crno-bijelo, uskraćuje činjenice i sikće otrov. Ali, s druge strane, u posljednjim desetljećima nije bilo rata o kojem se toliko sveobuhvatno izvještavalo i toliko mnogo debatiralo u medijima. "Da, gotovo sve slike i izvještaji dolazili su s jedne strane frontova i granica", tvrdi Handke, i zbog toga je, tako barem on objelodanjuje s gestom nekoga ko je oslobođen predrasuda i tjeran samo mišlju o pravednosti, otišao u Srbiju. To putovanje onda nudi materijal za izrazito lijepu reportažu, samo što s ratom nema nikakve veze; jer, u Srbiji vlada mir, rat je vođen uvijek izvan njenih granica, u Hrvatskoj i Bosni. Druga strana fronta, to Handke osjeća na licu mjesta, ne leži u Srbiji. Ona leži negdje na drugoj, na bosanskoj strani Drine. Ali, na granici prolazi kao i neki žurnalisti prije njega. Bosanskosrpski graničar pušta ga unutra. Handkeu očigledno ne pada naum da nijedan novinar tri godine nije vidio Goražde, da je i Srebrenica zatvorena za novinare, da su samo rijetki prošli do Banja Luke jer srpska strana, za razliku od opsjednute Vlade u Sarajevu, iz razumljivih

razloga nije željela i ne želi javnost. Ta bi pomisao, može se naslutiti, prejako oštetila njegovu radnu hipotezu. A ona, sasvim očigledno, glasi: srpski moćnici nisu glavni krivci u ovome ratu. Handke ne iznosi dokaze za ovu - nakon svega što je u međuvremenu dokumentirano - zapanjujuću hipotezu. Umjesto toga - pravdu za Srbiju, molim. Ovdje nije mjesto da se razmatra pitanje krivice za rat. Treba samo podsjetiti na to da nisu hrvatske trupe upale u Srbiju, nego srpski dobrovoljci u Hrvatsku, uz pomoć jugoslovenske Armije, u kojoj su dominirali Srbi. Treba podsjetiti na to da su u dijelovima Bosne pod srpskom kontrolom razorene na stotine džamija dok u Sarajevu pored brojnih džamija još stoje crkve, ortodoksna kao i katolička, te sinagoga. Ali, usamljenog tragača za istinom koju su "izokrenule svjetske medijske asocijacije" malo brinu činjenice. On njima naprosto suprotstavlja svoja nagađanja. Njegova tumačenja, tako nam *Süddeutsche Zeitung* prodaje tekst, "oslobađaju od ukorijenjenih obrazaca mišljenja". Handkeovi obrasci mišljenja dio su jedne gigantske teorije zavjere, kakvu nam, kad se radi o shvatanju najveće tragedije evropskog poslijeratnog razdoblja, upravo godinama nude lijevi listovi poput "Konkreta" i "junge Welta".

(TAZ, 16.01.1996.)

Ralf Caspary

Komentar o Handkeu

Peter Handke moderni je romantičar, potomak Novalisa i Friedricha Schlegela, i svađa oko njegovoga putopisa ujedno je i svađa oko političke relevantnosti romantičnog koncepta poezije, koji danas pobire neobične plodove.

Prvo je rečeno: Handke želi pomoću literature ishoditi nove načine gledanja i iskustva; govoreći o svakodnevnom, prividno nevažnom i prevedenom, on želi iznova uspostaviti jednu izgubljenu ovisnost u svijetu i prodrijeti u jedno utopijsko područje, u kojem se stvari i ljudi prikazuju onakvima kakvi su.

Handkeov cjelokupni pisani projekt stoji u službi ove intencije. On sad pokušava u svome putopisu dokazati da je naša slika o Srbima kao brutalnim nacionalistima i ratnim huškačima samo izmišljotina medija i žurnalista i da bi se stoga ona morala korigirati. S pravom jednoglasno prigovaraju svi kritičari (Peter Schneider u "Spiegelu", Gustav Seibt u FAZ-u, Michael Thumann u "Zeitu" i Thomas Schmid u "tazu") da se Handke niti jedan jedini put ne trudi da tu tezu potkrijepi faktima. Upravo je to morao uraditi. Onaj ko tvrdi da je naša slika stvarnosti manipulirana, mora iznijeti dokaze, i to baš onda kada ustrajno zahtijeva pravednost i istinitost, kako to Handke u svome putopisu posebno naglašava. Umjesto toga, Handke, koji se nikad nije interesirao za činjenice, diskreditira prvo jednu cijelu branšu, grdi žurnaliste kao "demagoge" i "kavgadžije s distance", FAZ kao "evropski list koji ždere Srbe", kako bi onda time upečatljivije i sugestivnije prikazao sliku pravog Srbina. Ratni su izvještači "bukači", dobri su Srbi. Handke dakle uzvraća protunapadom, a to mu prilično lako ide. Marcel Ophuls uzbuđeno pita u

ovosedmičnome "tazu" gdje su u Handkeovom eseju oni nebrojeni žurnalisti što su, primjerice, izvještavali o srpskim koncentracionim logorima.

Umjesto diferenciranih sudova, umjesto da je govorio s ljudima u Srbiji i ugradio elemente reportaže, umjesto da je rešerširao i osvijetlio političku i kulturnu pozadinu, kako to i pristoji žanru putopisa, Handke nam nakon svoga medijskog ukora nudi impresionističke snimke trenutačnog stanja, koje bujaju idealizmom, političkom naivnošću i egzistencijalističkim mumljanjem. Handke sugerira jednu predmodernu idiličnu Srbiju, u kojoj vladaju srednjovjekovna stanja; on u pastoralnim farbama prikazuje orijentalne tržnice, na kojima se nude glomazne tegle meda, "tamne poput šume", "supeni pilići veliki kao purani", "rječne ribe kao u bajkama". Handke u Srbiji otkriva predjele pune poezije i ljude koji još u flašama prodaju benzin, što autora onda navodi na priznanje da čezne za tom vrstom jednostavnosti. Ukratko: Druga Srbija, koju nam autor nudi kao alternativu, Handkeova je vlastita romantična utopija, mjesto u Nigdini, u *Ničijem zalivu*.

Debata oko Handkeovog izvještaja o Srbiji simptomatična je za razumljivu nelagodu mnogih kritičara zbog njegovoga romantičnog koncepta poezije, koji gubi na vjerodostojnosti svaki put kad se petrificira u ideologiju, kad autor nastupa kao misionar i svoju literaturu stilizira kao metafizičku tajnu pouku, koja još samo nalaže da se transportira istina. Možda je Handke svojim izvještajem o Srbiji htio dokazati da taj koncept poezije posjeduje ipak još i političku relevantnost. Slučaj je, međutim, obrnut. Čini se da je Handke skrenuo u blažena polja svoga *Ničijeg zaliva* i čini se da je postao slijep za političke činjenice i strukture. Uloga politički angažiranoga autora ne odgovara Peteru Handkeu, prije mu odgovara uloga monaha, u tome se najbolje snalazi.

(Emitirano na SDR 2, 24.01.1996., u okviru "Kulturnotizen")
Wolfram Schütte

Poetiziranje resantimana i njegova politička cijena. Zimsko putovanje Petera Handkea u Srbiju, čitano kao strateški papir otkrovenja

Riječ "pjesnik" upotrebljava se "kao samorazumljivo pogrdna riječ" u polemičkome razračunavanju s pokušajem Petera Handkea da ishodi pravdu za Srbiju, prigovara Lothar Baier u "Freitag" od 02.02.1996. On sam, međutim, govori o "pisca" Peteru Handkeu, koji na svom - sada kao knjiga objavljenom - "Zimskom putovanju" na rijeke Dunav, Savu, Moravu i Drinu "nije prestao obavljati svoj poziv". Poziv pisca? Ili poziv pjesnika?

Pošto kod nas nikad nije vrijedila anglosaksonska distinkcija između pisca (proza) i poete (poezija), nego je pjesnik tretiran kao svećenički aristokratiziran pisac, može se postaviti pitanje šta je od toga bio Handke kad je krenuo na put. On sam sebe vidi kao "pjesnika", a to znači: kao jednu, svim "piskaranjima", "škrabotinama" i žurnalizmu *per se* superiornu, mudru i uzvišenu instancu zapažanja, koja podrazumijeva svoju lijepu "umjetnost odvratanja - umjetnost kao suštinsko odvratanje". On je, dakle, bitan, dok svi drugi koji izvještavaju s mjesta ratnih zločina, ili koji se uzbuđuju zbog njih, samo rasprskavaju svoj "otrov riječi" kao "mehaničko sijanje riječi među narodima", "da bi se rat doveo do mušterija". Trgovci-manipulatori naspram pjesnika-svećenika; neistinsko, onemogućeno od strane istinskog; promatrači koje jedan vidovnjak potpuno sagledava.

Međutim, pod "umjetnošću kao suštinskim odvrćanjem" on ne razumijeva ono što sugerira čisti smisao riječi, nego, kao pjesnik, nešto "poetsko", čime se "sin jednog Nijemca" /.../ želi "preusmjeriti iz historije ovog stoljeća, iz ovoga lanca zla ka jednoj drugoj historiji", naime k "povezujućem i sveobuhvatnom kao jedinoj mogućnosti pomirenja za drugo, zajedničko djetinjstvo" - nakon ratova u bivšoj Jugoslaviji.

Austrijski državljanin Peter Handke, čija je majka Slovenka i koji se osjeća privrženim staroj Jugoslaviji, tvrdi na kraju svoga pledoajea "Pravdu za Srbiju" sljedeće: "Ono što sam ovdje napisao bilo je namijenjeno kako ovom ili onom čitaocu s njemačkog govornog područja, tako i ovom ili onom čitaocu u Sloveniji, Hrvatskoj, Srbiji". A šta je s "ovim i onim" u Bosni? Šta je s onim stotinama hiljada (unutarnjih ili vanjskih) emigranata koji nisu sudjelovali u ovom nacionalnom bezumlju svojih "naroda"? Baš njima, koji su tijelom, dušom, moralom (dakle svojom egzistencijom) bili za nenacionalni jugoslovenski suživot - baš njima nije namijenjen Handkeov mirovni spis. Žrtve (i oni koji ih se sjećaju) treba da imaju razumijevanja za počinitelje i da zaborave; i treba ih podsjećati na "bilo jednom", koje je sasma uništeno baš u ratovima? Ako to pak nije njemačko pomirenje (naime: iznudeno), šta je onda? Prisilna odredba "poezije" utemeljena na anamnezi? Pjesnički memento, ili prije znak prijeteće opasnosti za "pjesnika"?

Da bi se dao odgovor na ova pitanja, imalo bi smisla promatrati pjesnika pri njegovu pisanju (ili čak pri postavljanju stupica). Zsigurno postoji "poetska sposobnost zapažanja", koja može biti "viša" ili "bolja", "drukčija od sveg razuma običnoga života". Ona slijedi svoje vlastite zakone, svoje estetske tačnosti i relacije; njoj, međutim, ne pripadaju pragmatične zakonitosti istine i pravednosti. "Povlastica je pjesnikova nerazumno sanjati", ustvrdio je jednom Stephan Hamlin protiv socijalističkog instrumentiranja umjetnosti. Svakako tačno, i protiv odbrane svakog ideološkog "stavljanja u službu".

Dakako: onaj ko se, kao Peter Handke, kao pisac upusti u diskurzivnu kritiku svakodnevnoga zapažanja i komentiranja jugoslovenskih događaja i ko (kao on) proglasi irelevantnim "teihoskopiju" žurnalističkog izvještavanja i komentiranja u drami stvarnosti, taj se ne može spasiti "poetskim" suprotstavljanjima koja istinu i pravdu tretiraju kao Bogu jednaki samoposjed jednog pridošlog pjesnika u srpskome kraljiku. Onaj ko se upusti u okršaj s izvješćenim činjenicama, taj se na tom polju

mora angažirati i vidjeti šta može saopštiti protiv pogrešnog i neistinitog. Nije dovoljno činjenice grozota u Bosni izložiti crvu sumnje kao ideološko pušljivo voće raspaljenih "svjetskih medijskih udruženja", s jeftinim kafanskim skepticizmom iz "Ničijega zaliva", a onda otputovati u Srbiju i sanjariti o njenoj "kristalnoj stvarnosti svakodnevice", poput kakvoga slijepog vidovnjaka, ili nekog ko odvraća pogled od stvarnosti. Tako umjetnost pravog osjeta postaje odvratanjem od suštinskoga.

Nije dovoljno, kažem. Ali, kad bi baš tako i bilo - da se ovdje jedno uvjetuje drugim? Da su, naime, Handkeovi mržnjom ispunjeni polemički ratni pohodi protiv "zle horde inozemnih reportera" u Sarajevu i protiv "četa dalekih kavgadžija" (kojima se i sam pridružio kao posredujući kavgadžija) morali nužno prethoditi poetskim upadima simpatetičnog putnika krotke čudi na rijeke Dunav do Drine, kako bi on u svome porivu za pravednošću za Srbiju konačno mogao govoriti o "dostojanstvenom", "uglađenom", "velikome srpskom narodu"?

U jednakoj mjeri fascinirajuće i deprimirajuće u Handkeovom tekstu jest njegova potpuna transparentnost s obzirom na autora kao empirijsku osobu. Njegovi svađalački pohodi i okolišavanja doimlju se neskriveno kao motivacije, strategije i retorike subjekta koji čezne za rasterećenjem. Iz nepodnošljivosti svjedočanstva onoga što se dogodilo u bivšoj Jugoslaviji (a koju su iskusili i on i drugi) on traži izlaz svoga otkupljenja. Nalazi ga samim time što više vjeruje svojim tajnim i otvorenim željama, nego onome što su vidjeli i čuli žurnalisti; zamišlja sebe kao "Srbina" i, konačno, otkriva u Srbiji, ruiniranoj ratnom privredom i embargom, jednu "iskonsku i (i, da!) pučku strast za trgovinom", što ga navodi da poželi "da (tamo) potraje nepristupačnost zapadnoga i bilo kakvog drugog svijeta roba i monopola".

Pritom Handke prenosi svoju krajnje osobnu čežnju za ranokapitalističkim idilama skromne narodskosti koju mu je "domovina po majci", Slovenija, izdala na djedovsku opciju, Srbiju. Rastanku sanjara od "Devete zemlje" (1991.) slijedi sada jedan srbofilni dolazak. Povoda za razmišljanje daje i to što se "sin jednog Nijemca" danas stavlja u poziciju "Srbina" i što u jednom trenutku traži "pravdu za Srbiju" u Miloševićevoj državi (skupa s njenim ubilačkim kopljarima Karadžićem, Mladićem, Arkanom), "dok sjedi među narodom // ruglo ili strah" (kako je Brecht pjevao o Hitlerovoj Njemačkoj).

Resantimani i pritajena mržnja upravljaju od A do Ž Handkeovom olovkom pri njegovim potiskivanjima i prenošenjima; agresija na glasnika zločina prethodi regresiji glasnika mira, Handkea. "Šta se zna", piše on prije nego što prelazi na svoje retoričke, rasterećujuće napade dovodenja u sumnju, "gdje je neko učešće samo (tele)vizijsko? Šta se zna /.../ bez onog stvarnog znanja, koje može nastati samo učenjem, gledanjem i učenjem?" Kad bi primitivnost ove Handkeove metafizike znanja bila tačna (ona je osnov njegove kritike svih vizualnih, zvučnih, slikovnih i pisanih izvještaja, čiju substancijalnu istinu - kao možda, ili poželjno, "manipuliranu" - dovodi u pitanje), onda uistinu ne bismo znali što se dogodilo u Bosni, Sarajevu, Vukovaru, Mostaru, Bihaću, ili negdje drugdje.

To je, naravno, besmislica, da ne kažemo mahnitost koja, dakako, ima metodu; a ta ima rafinman blaženoga neznanja. Mehanicistička brzometna puška Handkeovog dovodenja u pitanje svih referiranih čudesa zbiljskoga ima za cilj oboriti činjenično stanje kako bi ukinuo skandal njegova postojanja. Umjesto da "stvarno znanje" uistinu dogodenoga, stečeno vlastitim "učenjem i gledanjem" na mjestu nasilja, stavi na pravo mjesto - kao spoznatu, prosvjećenu bazu za pravednost, a nju (pravednost) pak kao pretpostavku za mogućnost i sposobnost mira.

Pritom bi ipak Handkeovo licemjerstvo jednog totalnog skepticizma moralo biti dovoljno poznato "sinu jednog Nijemca" kao motorika nijekanja generacije prišipetlja, ako ne i generacije počinitelja čija se čeona morena zove Ernst Nolte. I odvratna mržnja prema Srbima jednog FAZ-ovog Reissmüllera može odvesti njegovog antipoda do ljubavi prema "srpskom narodu", međutim, ne i do "pravednosti". Pravni zahtjev za tom pravednošću on zlorabi kao pjesnik koji ima dodatno pravo, kao deklarirani pristaša kome uz "etničko čišćenje" ne pada na pamet čak niti da je spomene. Ugnjetavanim, "od svog naroda odbjelim" srpskim prijateljima, s kojima putuje u njihovu, njima otuđenu domovinu, nalaže ćutanje - a ako ne to, onda svoju promatračku poduku o zemlji i ljudima. U šutnji prijatelja jamačno se može naslutiti više "znajućega" srama nego u samodopadljivom mudrijaštvu njihovog vođe puta, koji brblja o "poznatom/.../ nacionalnom književniku Miloradu Paviću" kao o jednom "finom starijem gospodinu" koji je pak postao poznat kao ideolog fanatičnog velikosrpskog nacionalizma.

"Nisam se, uostalom, posebno pripremao za Srbiju", piše Handke. Što bi trebalo da znači: neznanje kao pretpostavka za nepristrasnost. Osim ohola iluzija, to je

istovremeno sudbonosna samoobmana. Jer, putnik za Srbiju, koji se pred sam odlazak na put da "ganuti" Kusturičinih filmom "Underground", u srpskim mjestima naknadno iščitava očima, ušima i svim osjećajima to poetsko jednoglasje kao već potvrđenu ganutost. A "za Srbiju" Handke je bio potpuno "pripremljen" jer od samoga početka sriče "narod" nacionalno, dakle etničko-nacionalistički, kao i svi postjugoslovenski ideolozi koji su u drugom vidjeli neprijatelja; i kao i ovim srpsko-hrvatskim etničkim čistačima, i njemu je Bosna "opet jedna takva samovoljna državna tvorevina" u kojoj on s nacionalno podignutom obrvom viče: "Ta kako bi moselmani Bosne, koji govore srpskohrvatski i koji vode porijeklo od Srba, mogli da budu narod!" A "nasilnički san o 'Velikoj Srbiji' " on smatra "srpskim zrnašcem sna", koji je "u našim inozemnim mračnim komorama uvećan do kamene smutnje" za antisrpsku zavjeru svjetskih medija.

Nešto kasnije čini se kao da Handke za trenutak postaje svjestan svoje situacije: "Nije li neogodovorno /.../ s malim patnjama doći u Srbiju /.../ dok s one strane granice vlada velika patnja? Nije li takvo pitanje obsceno, nije li na udaru zabrane, čak strogo zabranjeno", pita se licemjerno, da bi potom za svoje "pišuće putešestvije" rekao da je upravo time postalo "još i na drugi način avanturističko, opasno, vrlo često opterećujuće (vjerujete mi)", i još: "i iskusio sam šta znači biti 'između Skile i Haribde' ". Čak izložene skrupule da posumnja u samoga sebe on, sebi u korist, oblikuje u zakleto prizvanu heroiku jednog odisejskog nasljedca. Taj si je začepio uši - kao narcisoidni mirotvorac iz *Ničijega zaliva*.

(Frankfurter Rundschau, 17.02.1996.)

Andrea Seibel

Srbija ne treba Handkea

Intervju sa Sonjom Biserko

Tekst Petera Handkea o Srbiji, koji je u Njemačkoj postao predmetom žestoke diskusije, pojavio se u obliku izvadaka i u srpskom dnevnom listu "Naša borba". Kakvo je Vaše mišljenje o njemu?

Sve godine rata živjela sam u Beogradu. Ne trebaju mi nikakva objašnjenja Petera Handkea. Tekstu nedostaje svaka mjera, svaki smisao za ono što se u ratu uistinu i dogodilo. Možda bi se tako moglo pisati o Srbiji za deset ili dvadeset godina. Ali, danas se jednostavno ne može napisati nešto što dovodi u pitanje sve što je međunarodna javnost godinama tematizirala, počevši od etničkih čišćenja, do genocida.

Handke želi dovesti u pitanje negativnu sliku Srbije u zapadnom svijetu. On govori o "pravednosti za Srbiju".

Tekst je namijenjen onima koji se ustežu vidjeti u Srbiji glavnog krivca za ova rat. To je, pak, činjenica. Nikome neće pomoći ako ukaže na neka medijska izobličavanja, kojih je zasigurno bilo. Pa, mi svi znamo šta se dogodilo. Samo nekoliko mjeseci prije nego što je Handke putovao kroz

Srbiju desilo se brutalno zauzimanje istočnobosanske enklave Srebrenice. Mnogi ovdje govorili su o srpskome gradu, koji je "oslobođen" - kojim metodama, prisjetiće se svako ko se prisjeti totalno razrušenoga Vukovara.

Intelektualac Handkeovog formata, koji stvarno želi pomoći mojoj zemlji, trebao je ukazati na njemačka iskustva nakon Drugog svjetskog rata. Nijemci su pobjedni. Oni su imali nulti čas. On je mogao ukazati na tu katarzu njemačkoga društva, koja mu je omogućila da oblikuje novu budućnost i da se razvije u jednu od najdemokratskijih zemalja Evrope.

Srbija, međutim, nije pobjeđena u klasičnome smislu. Ostali su isti političari. Ne postoji vođa opozicije. Milošević je na ciničan način mutirao do mirotvorca. Sve dok on nema alternative, neće biti ni katarze.

Handkeovi opisi s puta imaju često romantičan prizvuk.

Njegov pogled nije precizan. Handke voli propalu Jugoslaviju. Njegov tekst ne poznaje vrijeme i mjesto. Simptomatična je scena na Drini. Upravo ta granična rijeka između Srbije i Bosne i Hercegovine simbolizira ubilačku stranu rata. Nešto nije u redu s Handkeovim tonom. Mislim da mu nedostaje pristojnost. Naravno da srpski narod trpi zbog izolacije. Ali, ovdje nije niko umro od bombi, ili od gladi. Bile su to sankcije koje su spriječile Srbiju da nastavi s ratnom politikom.

Handke je čvrsto uvjeren da je napisao mirovni tekst.

Srpsko društvo treba drukčiju vrstu pomoći. Pomoć da razumije ono što je učinilo. Ono se mora konfrontirati s vlastitim zločinima umjesto da se, kao "veliki narod", nađe u izolaciji. Niko ne poznaje Srbiju, kaže Handke. Da bi spoznala samu sebe, moja zemlja mora doživjeti svoj nulti čas. Tu ne koristi ljubav jednog stranca.

Postoji li uopšte druga Srbija, ona koja govori o krivici?

Malo je onih koji o tome govore. I biće ih još manje kad god se radi o htijenju da se vlastita krivica upoređuje s krivicom drugih dviju strana. Ljudi ne mogu podnijeti da su odgovorni. Sve do političke i intelektualne elite. Mogli bismo sagraditi most prema svijetu i prema nama ako bismo surađivali s Tribunalom za ratne zločine u Den Haagu, i to tako da o tome govorimo i da zločine personaliziramo. Ali, s kim god da govorite u Beogradu, svi smatraju da je Tribunal antisrpski.

(Wochenpost, 08.02.1996.)
DER SPIEGEL

Pjesnikovo zimsko putovanje. Reportaža o Srbiji Petera Handkea i intelektualci

Tako je stajalo u novinama: "Pravda za Srbiju". Pod ovim jednostavnim i istovremeno trijumfirajućim naslovom objavio je pisac Peter Handke, star 53 godine, u mjesecu januaru dvodjelni putopis u *Süddeutsche Zeitungu*. Podnaslov glasi: "Jedno zimsko putovanje na rijeke Dunav, Savu, Moravu i Drinu". U međuvremenu se pojavila i knjiga - podnaslov je doduše postao naslov.

To potom jedva da će utjecati na Handkeove pretenzije u pogledu njegova visoka postavljenog zahtjeva. Odavno se u vezi s tim rasplamsala burna debata, i to ne samo u feljtonu, koja zatvara put povratka nježnome nijansiranju. Ni Handkeov intervju u "Die Zeitu" prošle sedmice nije u tome ništa mogao promijeniti. U njemu autor svome sugovorniku dobacuje razne užasne izjave i uvrede - i pravi se da je iznenađen pretežno kritičkim odjekom, koji je uslijedio na njegov izlet u međunarstvo poezije i politike: On je mislio "da taj izlet neće izazvati radovanje, ali da će reakcija općenito biti pozitivna". Sad se pita: "Kako se to može samo tako čitati?" Protupitanje: Kako naivan može biti pisac u zreлом muškom dobu?

Na 136 tiskanih strana Handke opisuje utiske koje je mogao steći za vrijeme jednog boravka u Srbiji, vrlo daleko od ratnog zbivanja. On fiksira mnoštvo impresija (bilo je "jedno kako brončano mutno, tako i jedno bistroprijajuće vino iz vlastite berbe") i uvijek nanovo servira čitaocu refleksije i kletve upućene određenim

novinama. A nad svim tim lebdi retoričko pitanje: "Neće li se možda povijest razbijačkih ratova jednom prilično drugačije pisati nego što se to čini danas, pripisivanjima krivice unaprijed?" Postaje dovoljno jasno, više između redova nego u njima samima: Handke poriče srpsku ratnu krivicu, također i često zagovarani "nasilnički san o "Velikoj Srbiji".

To da bi izvještaj što ga je Handke napisao za dobre tri sedmice kod kuće, u Chavilleu, blizu Pariza, mogao isprovocirati i zbuniti mnoge koji su sebi već stvorili jednu približnu sliku rata na Balkanu, moglo je biti ukalkulirano, dakako i planirano. Samo, zar ne postoje teme koje su preozbiljne za puko uživanje u provokaciji?

Nisu samo žurnalisti osudili taj članak kao ignorantski. Primjerice, austrijski pisac Milo Dor, potomak jedne beogradske porodice, zamjerio je Handkeovom "očevidu" da je malo doprinio razjašnjenju situacije na Balkanu "jer on (Handke) ni sam nije dovoljno informiran".

Neki se od branilaca euforično razračunavaju s Handkeovim kolegom Peterom Schneiderom, koji se, kao jedan od prvih kritičara, izjasnio u vezi s reportažom o Srbiji (Spiegel 3/1996.). Tako se, na primjer, u "Die Zeitu" mogla pročitati primjedba da Handke zadržava, čak i tamo gdje se vara, pravo naspram "neutješne svadljivosti jednog Petera Schneidera".

Slično - proturječno-tvrđoglavo - Handke argumentira u intervjuu: "Ne postavljam pitanje šta se dogodilo tamo na tržnici u Sarajevu. Postavljam pitanje: Šta se tamo uistinu dogodilo?" To je tautološko razmetanje pitanjima, samo prividno zainteresirano za stvarnost.

Razgovor što ga je vodio jedan žurnalist koji se prethodno - u *Tageszeitungu* - preporučio kao mučni hvalitelj ("Gdje se, moliću lijepo, posljednjih godina mogla pročitati jedna tako temeljita kritika medija?") nije ništa drugo do uzmicanje pred stvarnim razmatranjem, jedva ometenim kritičkim propitkivanjem.

Handke grdi svoje kritičare ne odgovarajući im. Tako nekog naziva "debilnim" (filozofa Andrea Glucksmanna), a nekog "nervno poremećenim" (filmskoga režisera Marcela Ophulsa). Tko ne čita njegov putopis onako kako bi on želio da se razumije ("Svaki pojedinačni opis određen je strahom, brigom i suosjećanjem"), za njega je "glupi čitalac", a možda još i obolio od "staračkog ludila". Ili, još jednostavnije: "Ti ljudi ne mogu biti mirovnjaci".

Ne primjećuje li on da je to još jedna užasno prazna tutnjava? Kako će Handke još uvjeriti nekog u plauzibilitet svoje kritike medija kada paušalno karakterizira tri krajnje različite novine (Die Frankfurter Allgemeine, Le Monde, Der Spiegel) kao "kriminalne", da, "na drugi način čak ratnozločinačke", a da se ne potruži dati opširnu analizu?

On se lično pri polasku na put osjećao kao u nekom vesternu, objašnjava Handke - kao da se tu radi o nekom doživljaju iz kina a la "Osvetnik iz Chaville". Nije imao namjeru napisati pamflet, kaže on - a malo kasnije navodi da tekst "zasigurno ima i momente jednog pamfleta".

Interes pisca za Jugoslaviju u vezi je s njegovim porijeklom. Handke je rođen usred drugog svjetskog rata u Koruškoj, od oca Nijemca i majke Slovenke. Još kao mlad čovjek proputovao je cijelu Sloveniju, "zemlju svojih predaka".

I Slovenija je po njemu pripadala "oduvijek velikoj Jugoslaviji, koja je započinjala južno od Karavanki, a završavala se daleko niže, npr. na Ohridskome jezeru, kod bizantijskih crkava i islamskih džamija pred Albanijom, ili u makedonskim nizinama pred Grčkom". Tako je pisao Handke 1991. godine, nakon osamostaljenja Slovenije.

To što mu se sada nakon njegove nove intervencije iskazuje tako velika pažnja, pokazuje, prije svega, slijedeće: prvo, ugled koji još uvijek uživa pisac Handkeovog ranga (otuda spremnost da se prvo sasluša senzibilni samotnjak poput njega); drugo, potajnu nadu da bi se vijesti o strahotama u ratu na Balkanu naknadno mogle još ispostaviti kao novinarska preuveličavanja, kao jedna - možda nepriznata - čežnja da se opet ne bude konfrontiran s brdom leševa u ovom stoljeću masovnih ubica.

Za to, očigledno, nema osnova. Ono što sada Handke u intervjuu označava nesretno aljkavo kao "ova priča o Srebrenici", koja se mora "razjasniti", moglo bi se prebrzo pokazati kao dio drame u najvećem genocidu na evropskom tlu od kraja drugog svjetskog rata.

A mnogi su preko TV-vijesti mogli vidjeti tu dramu kako dolazi, a ipak je nisu mogli spriječiti. Ta muka zasigurno ne da mira mnogima iz Handkeove generacije - generacije koja je pak tako rado optuživala vlastite roditelje zbog nedovoljnog otpora u nacističkome carstvu.

Onaj Treći Rajh posjetio je u proljeće 1935. tada još mladi pisac iz Švicarske, Max Frisch (1911. do 1991.). "Neue Zürcher Zeitung" objavio je taj putopis u četiri dijela.

Njegov je naslov "Mali dnevnik s jednog putovanja po Njemačkoj". Švicarac nije bio sasvim bezazlen. Frisch je stupio na "njemačko tlo" ipak s jednom "čudnom napetošću", s "izvjesnom tjeskobom". On je, pak, suviše rado želio u "stvarnosti i današnjosti" ponovo naći "duhovnu Njemačku", koja mu je bila draga - nijedan "ozbiljan švicarski Nijemac" ne bi smio laka srca predati susjednu zemlju, vjerovao je.

Frisch nije želio uzdrmati svoju zahvalnu ljubav prema njemačkoj zemlji, čijoj kulturi duguje svoje "velike utiske iz mladosti, koji oblikuju život". Putnik se dao - i u tome je on Handkeov prethodnik - obmanuti predjelima, "mnogim ljepotama" koje su mu pokazali prijatelji, dao se ušutkati od jednog izdavača i knjižara tvrdnjom da Nijemci prtpostavljaju mirnu literaturu propagandi.

Dakako, on ipak nije previdio izlog jedne knjižare, gdje su "između raznih borbenih knjiga i pripovjedačkih djela" dekoraciju činila tri gola mača. I dospio je - spas za njegov uglavnom začuđujuće blagi izvještaj! - na jednu berlinsku izložbu pod naslovom "Čudo života", gdje su Židovi u toj mjeri bili izvrgnuti ruglu da je čak i dobronamjernome Švicarcu postalo teško "da preko tog Trećeg Reicha ne zaboravi vječnu Njemačku".

Tridesetih godina kod evropskih književnika, počevši od Liona Feuchtwangera do Romaina Rollanda, bilo je u modi putovati u Sovjetski Savez i uvjeriti se "očevidom" (Handke) u dostignuća komunizma - no samo je Andre Gide priznao 1934. u svom *Dnevniku*: "Osjećam, uostalom, sve više moju nekompetentnost što se više bavim ovim političkim, ekonomskim i finansijskim pitanjima".

Jesu li Handkeu takve sumnje strane? Ipak se JA-pripovjedač pita u svom romanu "Ničiji zaliv" (1994.) zašto uvijek odstupa s putanje političke uzdržanosti i nišani u "smrtno pogrešnu sredinu", kao pisac članaka koji je sebi uobrazio da, kao nekoć Emile Zola, može pisati povijest!

Handke je uvijek imao dva lica. Nekad mudrijaš utonuo u svjetove knjiga i predjele, i posmatrač, a nekad buntovnik i zasljepljeni ubica. Handke je uvijek bio spreman na iznenađenja, počevši od njegovog medijski uspješnog nastupa na zasjedanju Grupe 47 godine 1996., preko njegovih napada na politički angažiranu literaturu općenito, pa sve do javne odbrane časopisa *Super Illu* izdavača Huberta

Burde, njegovog starog prijatelja, koji je (časopis) bio izišao na loš glas. Ponekad je za lakat bio ispred drugih, a ponekad užasno izvan svega.

Njegovo "Zimsko putovanje" kroz Srbiju odaje utisak privremeno sročenoj - kao da je Handke odustao od pokušaja da smjesi polemike i uživljavanja da konačnu formu. Neovisno od sporne političke vrijednosti, tekst je kao pripovijetka, kao opis putovanja kroz Srbiju i glavu putnika, jedno razočarenje.

Handke je sam sebi pokvario više od samo jednoga nastupa. Svoj poetski način govora, tragalački pokret svojih pjesničkih figura iz mnogih prekrasnih prozних djela, također i pripovjedačke nespretnosti koje nerijetko imaju draž krhkosti i sasvim namjerne negotovosti - on je sve to pretočio u nezaštićenu retoriku, izdao svemoćnoj fanataziji: kao da može, on, precizni posmatrač, na svoj pjesničko-vidovnjački način istražiti vanjski svijet bolje nego svi profani faktoznalci skupa.

Handke naposljetku u razgovoru za "Zeit" ipak razotkriva jednu novost, jednu informaciju koja ostaje uskraćena čitaocu reportaže, a ta je da ga je na zimskom putovanju u Srbiju pratila njegova tek vjenčana supruga. "Putovanje u Srbiju bilo je, ako to i zvuči apsurdno, naše svadbeno putovanje." Pa, ljubav upravo i čini slijepim. Zna li pjesnik više od svih profanih faktoznalaca?

(Der Spiegel, 6./96.)
Wilfried F. Schoeller

Tvrdoglavi misionar. Peter Handke u Frankfurtu

Prije nego što je putnik i heroj riječi osobno nastupio, već se mnogo toga bilo dogodilo. Ispred *Frankfurter Schauspiela* demonstrira Društvo za ugrožene narode protiv "P. Handkeovog zagovaranja masovnog ubijanja u Bosni". Bošnjaci oko vrata imaju kartone s imenima logora i zahtjevom da pisac konačno govori sa žrtvama. Pored njih vrbuje se za Lea Trotzkog, koljača bijelih u ruskom građanskom ratu. Na jednome letku denuncira se Genscher kao ratni zločinac i traži njegova pojava pred Tribunalom u Den Haagu. Pred zatvorenim vratima slušatelji se moraju zbiti u gomilu prije nego budu pušteni unutra. Tjelohranitelji se raspoređuje na zatamnjenoj bini. Prije nego što je i počelo, jedan se gospodin s četničke strane dere da jedan drugi gospodin ni u kom slučaju ne smije govoriti jer je negdje drugdje već previše govorio.

Ko se u ovo vedro nedjeljno prijepodne prepusti čežnji za "svjedočenjem", ima da prebrodi dužu predigru. Handke se uopće ne osvrće na kontroverzni eho njegovog teksta u našem medijskom društvu, čija je sposobnost probave posljednjih godina enormno porasla. On započinje neposredno, zastajkujući kao da tek mora tražiti svoje riječi, i jedva da se i za narednih sat i po oslobađa svoje nespretnosti. U njegovome nastupu ne da se zamijetiti velika gesta iredente, disidentstva naspram svjetske štampe.

Slobodna odstupnica

Pritom ovaj tekst, ponesen polemikom i poezijim, spada prije svega u tradiciju pretjeranog javnog govora, neodrživog proturječja. Kao nekadašnji poklik Heinricha Bölla za "slobodnu odstupnicu" za Ulrike Meinhof, kao svada historičara, ili kao "Bocksgesang" Botha Straussa, ili poput Enzensbergerove usporedbe Saddama Husseina s Hitlerom. On je probudio mnoga zaspala pitanja, a mi smo očigledno više upleteni u jugoslovenska zbivanja nego što to bi to priznao naš umor od svakodnevnih užasa, ubilačkih pohoda i nevolja bosanskog stanovništva.

Peter Handke može biti krajnje zadovoljan medijima sve do ove druge etape svoga tvrdoglavog čitačkog pohoda. Oni su baš s razuzdanom detaljnošću komentirali njegove atake na "svjetska medijska udruženja", na "čete kavkadžija, na "sočivnu i tonsku dugmad internacionalnih osvjetlivača i izvještača". Pri tome Handke reklamira za sebe ništa drugo do još od vremena Karla Krausa pripravljeni klišeizirani otrov o štampi - gestu prezira u kojoj ne nedostaje čak ni riječ "zapjenušanost" medija. Val mržnje i grotesknog izobličavanja lebdi nad tekstom koji želi prihvatiti trag pomirenja i izvidjeti široki horizont prirode. Drskost pisca ne bi mogla biti nagrađena ničim boljim od međunarodnoga odjeka koji je izazvala.

Sam Handke se na svom putu u Srbiju ponaša kao normalni reporter. I za njega je važno ono što vidi, nalog svjedoka. On zbog toga ne izvještava o razorenim selima, ruiniranim gradovima, logorima i masovnim grobnicama, baš zato što nije preko Drine stigao u Bosnu. On riječima vodi svoj rat protiv "tendencioznih karteča" i "mržnjom ispunjenih uvodničara", na način koji im sam predbacuje. Mučnim se doimlje kako zamahuje retoričkim čekićem za pultom, ali zapinjući mlati praznu slamu, on - ujedno i sudac u stvarnosti, i Lazar.

Ali, sablažnjivost ovog teksta leži negdje drugdje: u postavljanju oštre antinomije između žurnalizma i poezije. Literarni je prostor izigran u korist političkog, čežnja za razmjenom robe u korist robe zvana informacija, jedna unutarnja teihoskopija u korist "fakata". Handkeova poruka u Frankfurtu primljena je kao obmanjujuće zavodjenje. Glas čišćenja i preobražaja, mnogo

slabiji u skraćenoj verziji čitanog teksta nego u cjelini, doživio je burnu aklamaciju. Privlačna snaga strategije u ovom putopisu jest u tome što posjetilac Srbije pristiže tamo kao Malte Laurids Brigge nakon smjene stoljeća na ulice Pariza. Empatija za previdene stvari, registriranje usputnog, ponos nedostojnoga - Rilkeovo znakovno pismo iz 1910. intarzirano je u ova zapažanja. Primjetna je i zbunjenost stvarima koje zaposjedaju promatrača. Ona se pojavljuje kao arsenal pitanja koja se odnose sama na sebe. Čudno kako baš ta pitanja nisu do sada zapažena, ili - poput salvatorskih klauzula - iscrpno razmatrana. Ona su se pri čitanju mogla čuti kao Morzeovi znaci jednog proturječnog zapažanja.

Ipak, to je Handkea tjeralo do djela pomirenja. Mirotvornost svoga teksta ovoga je puta posebno naglasio. To uključuje samopomirenje: neku vrstu liječenja svoga JA u boravku, istrajavanju na graničnoj rijeci Drini, mogućnost jednog "drugog djetinjstva". Obmanjivost i ujedno krivotvorljivost sastoji se u tome što se poetska dobit čini konvertibilnom u političku poruku. Ali, Handke ni u Frankfurtu nije ponudio više od praznoga obećanja da se posve radi o mirovnom tekstu s one strane "zlih činjenica".

No mir na koji on misli mogao bi se proispitati. S tim stvar strašno zapinje. Nikakva diskusija nije bila moguća, Handkeova tvrdokorna nijemost učinila je statistima prisutne partnere Jürgena Buschea i Lothara Baiera. Mogla mu se izmamiti samo kratko "prekasno", kad ga je Busch upitao o modusu jednog istovremeno i političkog i poetskog teksta. Pogrdje na račun jedne profesije Handke je ublažio izjasnivši se kao "rođak" žurnalista. Intelektualna snaga jedne takve jednostranosti, kakvu plasira Handke, jedva da može biti u njegovoj doslovnosti. Ona se (snaga) mnogo više očituje u tome kako minira diskusije i pri tome doprinosi samoprosvjećenju autora. Vrijednost bi ovoga teksta mogla biti u pokretnosti koju on mobilizira - sigurno i protiv samoga sebe. Ništa od toga nije se moglo osjetiti u Frankfurtu. Handke je insistirao na strogoj verziji spisa, i sve u svemu slijegao ramenima. U publici su se razne grupe htjele svadati, vikom je spriječen pledoaje zagovornika Bošnjaka, Tilmana Zülcha. Zviždanje, negodovanje, larma. U glasnoj nijemosti propala je proba potvrde literarnog reportera Handkea.

(Süddeutsche Zeitung, 27.02.1996.)

Elisabeth von Thadden

Također jedna vrsta vrijeđanja publike. Kako je Peter Handke u Frankfurtu uskratio kritici svoj tekst o Srbiji

Čudno: Sada je pjesnik koji pisanu poetsku riječ rado stavlja u kontekst višeg posvećenja i jednako rado poetski doprinosi spasenju naroda uskratio respekt svom vlastitom tekstu. Peter Handke je skratio svoj opis putovanja "Pravda za Srbiju", redigirao ga i retuširao sve dok nije postao dopadljiviji, da bi ga onda usmeno isripovijedao. Ovoga puta između Hamburga i Münchena - pred frankfurtskom publikom.

Sigurno, sigurno bi se bez skraćanja u ovom žitkom tekstu oduljilo njegovo kompletno čitanje. Ali, vrijedno je pomena koji su pasaži neočekivano otpali: Jedva da se bosanski pisac Karahasan javno začudio u "Die Zeitu" zbog čega se zapravo Handke srozao na to da Bosance uvredljivo nazove "moselmanima" - gle čuda! - već se za vrijeme čitanja u Frankfurtu umjesto tog naziva mogao čuti samo pridjev "muslimanski". Isto tako čudno: Čim je šef "tageszeitunga" Schmid nedavno u jednome članku korigirao Handkea da se ovaj vara kad tvrdi kako je osnivanje bosanske države bilo "samovoljno proglašenje države od strane jednog jedinog naroda", hokus-pokus, i o tom se pasažu ništa više nije moglo čuti u frankfurtskome teatru.

Ne manje zbnunjujući jest i slijedeći trik. Nije li se i pisac Schneider glasno pobunio u "Spiegelu" zbog Handkeove sumnje je li razoreni Dubrovnik razaran granatama, ili je samo pogađan odbijenom tanadi? Ali - abrakadabra - u Frankfurtu ni riječi o tome. Bizarno je konačno i sljedeće: Gustav Seibt akribično je sačinio u FAZ-u popis predmeta Handkeovih antimodernih idiličnih pohota; i - hopsa! - osim oskudnog srbijanskog benzina u kanistrima, u Frankfurtu je pastoralni inventar stvari postao žrtvom Handkeovih skraćenja.

Nadalje, šmug, šmug - i nestaje duga sekvenca sugestivnih pitanja, u kojima pripovjedač promišlja: pa šta sam "ja kao Srbin" mogao učiniti, osim voditi rat. Retuširano je bilo - posve neočekivano - i Handkeovo pitanje ko je "prvi agresor" u jugoslovenskim ratovima, od kojega je u teatru preostalo samo usmeno pitanje (generalno postavljeno) o "agresoru". Izgleda da je pjesnik u najmanju ruku tačno prostudirao svoje kritičare, većinom predstavnike žurnalista, branše koju je inkriminirao.

No potom tekst koji je pročitao u Frankfurtu nije više bio prvobitni, također ne i prvobitno kritizirani. Ako se poetska riječ, po Handkeu, "razumije kao prava suprotnost nebuloznom", onda se važe svaki detalj. Onda kritika mora biti pretjerano sitničava, čak i ako pjesnik široko cilja na mir, pravdu, pomirenje i sjećanje, uključujući svaku ljepotu-dobro-istinu. I kome literatura nešto znači, tome samo preostaje da zaključuje iz Handkeovog postupka retuširanja: Poeta koji žrtvuje svoje djelo naprosto nije ništa napisao što bi se kao literatura moglo braniti. Jedan takav autor mora se tim više suprotstaviti direktno političkim kritičarima. Handke se, međutim, u Frankfurtu izmakao konfrontaciji s onima koji su željeli diskutirati o stvarnosti srpskih koncentracionih logora. Tu je radije htio ostati samo pjesnik, jedino ovlašten za mudrovanje.

Međutim, tko kao Handke insistira na snazi pisane riječi, taj ne bi trebao izvrđavati onda kada to u javnosti postane ozbiljno. Taj bi se najprije trebao konfrontirati sa svojom publikom. Ali, ni sa svojim konzumentima pjesnik nije želio govoriti; to je, svakako, došlo kao naručeno jer je i njihova potreba za argumentacijom bila neznatna. Oni su bili siti gledanja i slušanja, šutke su uživali svoga pjesnika rasterećenja, onoga koji radije govori o zimskim rijekama u Srbiji, nego o onim napaćenim ljudima kojima zapadna javnost nije bila u stanju pomoći.

Tako su svi, svi odreda, sudjelovali u ovoj frankfurtskoj tragediji po imenu javnost: učesnici na podijumu, izdavačka kuća, publika i poeta. Handke, nekoć izumitelj vrijeđanja publike, danas je očigledno zadovoljan sve dok na stotine ljudi plaća svoja mjesta u rasprodanoj kući i dok izdavačka kuća Suhrkamp plasira njegov sveščić za 24,80 DM. Tko bi tu još htio vagati nekolicinu riječi? Pogotovo riječi pjesnika.

Protest

Riječima "Poricati genocid, to smo već jednom imali, gospodine Handke", Društvo za ugrožene narode protestira protiv Petera Handkea:

"Posjetili ste Srbiju umornu od rata, sada ekonomski potpuno skrhanu. To ste siromaštvo romantizirali i idealizirali. Pozivamo Vas na zimsko putovanje u Bosnu, na rijeke Bosnu, Unu i Neretvu. Možda ćete čak i u ruiniranim predjelima te države, koju je razorio Milošević uz Tudmanovo asistiranje, naći poetske elemente".

(Citat iz letka koji je u Frankfurtu na Majni dijeljen posjetiteljima pred početak predavljanja Handkeove knjige.)

Svijet je odlučio da im povjeruje Ed Vulliamy raskrinkava Đorđa Đukića

Đorđe Đukić, onaj srpski general kojeg u pritvoru u Den Haagu drže organi kaznenoga gonjenja za ratne zločine, general je postojeće Jugoslovenske armije, koja je prije nekoliko godina obećala da će se povući iz rata u Bosni. Đukić nije oficir bosanskosrpske armije.

Raskrinkavanje generala kao čovjeka Beograda posjeduje izvjestan eksplozivni materijal za mirovni ugovor iz Daytona i pogada istovremeno srž historijata konflikta time što otkriva tajnu ulogu Beograda u bosanskosrpskoj ratnoj mašineriji. Ono će istraživanja haškog Tribunala za ratne zločine usmjeriti u jednom pravcu kojega se najviše pribojava svijet diplomatije: ka Beogradu i predsjedniku Srbije Slobodanu Miloševiću, od čije je kooperacije ovisna daytonska trgovina.

Vojni pasoš generala Đukića, koji posjeduje "Guardian", legitimiše ga kao službenika Jugoslovenske armije čija je akreditacija do 1996. godišnje produžavana iz Zapovjedništva Generalštaba u Beogradu.

Jučer je (28.februara 1996.) Đukićev branitelj u Den Haagu izjavio kako se njegov mandant drži protupravno u pritvoru, te je zahtijevao njegovo neodložno puštanje na slobodu. Đukić se od 12. februara nalazi u pritvoru Tribunala. Njega i jednog drugog Srbina, pukovnika Aleksu Krsmanovića, uhapsila je policija bosanske Vlade nadomak Sarajevu, kada su htjeli skrenutu

u pogrešnu ulicu. Obojica se drže u pritvoru pod sumnjom da su ratni zločinci, no do sada nisu još optuženi.

Ostali dokumenti koje posjeduje "Guardian" svjedoče, osim toga, da je Armija Jugoslavije, usprkos mnogobrojnim obećanjima datim međunarodnoj zajednici, do dana današnjeg duboko upletena u vojna zbivanja u Bosni. Tajne vojne karte Armije Jugoslavije razotkrivaju da je ona 1991. namjeravala povesti rat velikih razmjera protiv svake međunarodne intervencije u Bosni, dakle, u vrijeme kada su se Njemačka i SAD izričito za to zalagale.

Vojna korespondencija između Bosne i Beograda dospjela je u javnost. Ona dokazuje da je Generalštab u glavnome gradu Srbije konspirativno već pripremao srpsku vojnu operaciju u Bosni. To se već pretpostavljalo, ali se, međutim, nije moglo nedvojbeno dokazati.

Predsjednik Milošević garantirao je svim međunarodnim posrednicima odreda da će Vojska Jugoslavije obustaviti pomoć bosanskosrpskoj armiji (Vojsci Republike Srpske) i da će se pridržavati blokade. Kada je u proljeće 1993. god. bio konfrontiran s ozbiljnom ljutnjom SAD-a, Milošević je obećao zatvoriti granice između Jugoslavije i svoje bosanske braće po krvi i obustaviti svaku pomoć Vojsci Republike Srpske. Njegovim se rječima povjerovalo i SAD su se povukle.

U augustu 1994. godine Milošević je obećao "vojne i političke sankcije" protiv bosanskih Srba, prekid svih vojnih odnosa i reduciranje graničnoga prometa isključivo na transport humanitarne pomoći. Vijeće sigurnosti Ujedinjenih naroda ukida potom 29. septembra sankcije protiv Srbije/Jugoslavije.

Milošević je u Daytonu dao svoju rječ da je njegova Armija već odavno obustavila svaku pomoć bosanskosrpskome Warlordu, generalu Ratku Mladiću, za kojim se traga zbog zločina genocida. Međutim, sada smo u situaciji dokazati da je "blokada" protiv bosanskih Srba bila propusna poput sita i da su Miloševićeva obećanja bila ništa drugo do jedna gigantska laž.

Vijeće sigurnosti Ujedinjenih naroda posjeduje izvještaje međunarodnih posmatrača koji su se trudili da kontroliraju granicu između Bosne i Srbije. Oni otkrivaju da je postojao živ i redovan prekogranični promet iz Jugoslavije u Bosnu, u kojemu su prevoženi vojna oprema, municija, avioni i trupe.

General Đukić je, s dopuštanjem bosanskih Srba, bio zadužen za logistiku njihove armije. Izvještaji posmatrača svjedoče o glomaznosti operacije prijenosa jedne takve ratne mašinerije u Bosnu. Ta plima ljudstva i oružja posebno je enormno rasla pred krvave napade na Bihać i Srebrenicu. Odgovoran za logistiku, general Đukić morao je biti ključna osoba u tim pohodima.

U izjavi "Guardianu" vlasti bosanskih Srba okarakterizirale su generala Đukića kao jednog nedužnog, starog čovjeka, inače srčanog bolesnika, koji je u Glavnome štabu Vojske Republike Srpske odrađivao samo rutinski logistički posao. Međutim, njegov vojni pasoš, nedvojbeno pasoš Vojske Jugoslavije, do 1996. redovito je ovjeravan svake godine. Njegova vojna pošta nosi broj 2130, a Beograd je naveden kao mjesto službe. Na pasošu je simbol jugoslovenskoga duplog orla, koji se razlikuje od orla bosanskih Srba po tome što ne nosi krunu. Jedan drugi vojni pasoš, također izdat od Armije Jugoslavije, svrstava Đukića još i u VP 1089 Vojske Jugoslavije (locirana u Beogradu). U njemu je kao adresa stanovanja navedena ulica Kralja Aleksandra Karadorđevića 3 u Han Pjesku, koji se nalazi neposredno iza granice u Bosni, gdje je general Mladić imao svoj glavni štab.

Poznato je da je jugoslovenska armija u početnoj fazi rata intervenirala na strani bosanskih Srba. "Guardian" međutim posjeduje dvije karte koje dokazuju da je ta armija bila pripremljena na to da u svako doba stupi u borbu protiv međunarodnih mirovnih trupa za Bosnu.

Ove karte, izrađene 1991., predstavljaju plan rata protiv NATO-a ili Ujedinjenih naroda, koji je planiran na širokome prostoru i kojim se trebalo rukovoditi iz Beograda. Na njima se mogu vidjeti različiti korpusi grupirani oko centara, posebno onih s većinskim udjelom srpskoga stanovništva. Žuto markirane jedinice napadačke su trupe stacionirane na granicama prema Hrvatskoj, gdje se očekivala najezda međunarodnih snaga. Jedinice markirane ružičastom bojom predstavljaju ratne trupe u sastavu pojedinih korpusa. Zeleno markirane jedinice jesu rezervne trupe koje u svako doba mogu biti mobilizirane. Njima vjerovatno treba pridodati i one bezočne paravojne formacije koje su pod rukovodstvom zločinaca poput kapetana Arkana izvršile užasne "akcije čišćenja".

Stara komunistička Jugoslovenska narodna armija (JNA) saopštila je svijetu da će se u maju 1992. povući iz Bosne. Međutim, jedna neuobičajena, interna

korespondencija između Beograda i Bosne pokazuje kako je Jugoslovenska armija vukla konce i vodila režiju u bosanskosrpskoj armiji.

Sedamnaestoga februara glavnokomandujući Jugoslovenske narodne armije (i kasnije jugoslovenski ministar obrane), general Blagoje Adžić, izdao je naredbu Komandi Druge armijske oblasti, tj. Komandi za Bosnu, u kojoj najprije govori o dolasku snaga UN-a, a potom sasvim otvoreno nastavlja: "Pri izboru novih baza za garnizone JNA morate u prvom redu voditi računa da se JNA vrlo brzo može angažovati za zaštitu srpskog naroda."

Još istoga dana odgovorio je pukovnik Milan Prtina iz regije Bihać i zamolio dodatno naoružavanje srpskih općina Bosanski Petrovac, Grahovo, Glamoč i Drvar, koje su sve kasnije postale poprištima etničkih čišćenja.

"Srpska gradska uprava Foče", jednog od gradova s kojima se postupilo na najbrutalniji način, pisala je mjesec dana kasnije, 17. marta 1992., "generalu Blagoju Adžiću, lično". U pismu se traži postavljanje novog garnizona u Foči. Moguće je, kaže se u pismu, u svako doba smjestiti "oko 400 vojnika" iz Jugoslavije.

Sedmoga marta 1992. Komanda Druge armijske oblasti ispostavila je Generalštabu u Beogradu "Izveštaj o stanju priprema za dolazak mirovnih trupa Ujedinjenih naroda". U njemu se govori o militarizaciji novih policijskih snaga i o "nerazjašnjenom statusu aktivnih oficira, koji su spremni, ukoliko je to potrebno, napustiti aktivnu službu i prebaciti se u organe i jedinice Ministarstva unutarnjih poslova". On sadrži i značajnu primjedbu o "nedostatnosti podataka o oružju koje je razdijeljeno stanovništvu", što pak znači da je JNA naoružala srpsko civilno stanovništvo. Iz dokumenta se dalje može vidjeti da je jedna brigada, Deveta motorizovana, "pojačana 14. garnizonom Republike Srbije - Crne Gore".

Upletana u toj mjeri u ratna događanja, JNA je ostala još dugo nakon njenog, za mjesec maj najavljenog povlačenja u Bosni. Muslimani iz gradova na istoku, Višegrada, Zvornika i Foče, prognani su i poubijani od jedinica koje su dopremljene iz srpskih garnizona u Užicama, Novom Sadu i Nišu. Mobilizirane su i posebne jedinice policije stacionirane u Nišu i Pančevu. To je trajalo tokom cijeloga rata. Njihov zapovjednik u Beogradu zove se "Frenki" Stamatović.

Odlučujuća bilješka datirana je 24. aprila 1992., a sadržana je u paragrafu broj 6 jednoga izvještaja o moralu u Drugoj armijskoj oblasti, upućenog u Beograd. U njemu nema govora o povlačenju Jugoslovenske armije, nego o njenoj "reorganizaciji". "Sve jedinice i institucije Druge armijske oblasti", kaže se tamo, "obaviještene su o reorganiziranju JNA. /.../. Održani su neformalni susreti svih jedinica Druge armijske oblasti".

I dalje: "Neki oficiri na komandnim pozicijama željeli su jasan stav o (budućem; njem. pr.) statusu vojnih jedinica JNA, kao i onih aktivnih oficira koji se trebaju staviti van službe, a koji još uvijek nisu razjasnili svoje probleme smještaja." Ti i oni oficiri koji su dalje vršili službu brinuli su se bez razloga. Jer, Beograd je ostao odgovoran za njih i davao je platu svim oficirima bosanskosrpske armije od čina majora pa nadalje. Plata je, već prema rangu, iznosila između 500 i 1500 DM, što je za bosanske uvjete značilo pravi imetak.

UN su povjerovala riječima Miloševića i ukinule sankcije - a pri tom su dobro znale da im je Beograd slagao. "Guardianu" su predočene kopije izvještaja koje su međunarodni posmatrači, stacionirani na graničnim postajama, poslali Vijeću sigurnosti. Oni dokazuju da transport ratne opreme u Bosnu nije prekidano do jula 1995.

Budući da je kao general Jugoslovenske armije bio odgovoran za logistiku u Bosni i da je bio stacioniran u Glavnome štabu u Han Pjesku, general Đukić mora biti odgovoran i za mobiliziranje tog neprekidnog toka vojne opreme, koji je tekao od Jugoslovenske armije do bosanskih Srba, te za distribuciju te opreme jedinicama koje su izlagale ubilačkome opsjedanju muslimanske i hrvatske općine.

Do jula 1995. posmatrači su registrirali 512 oklopnika, 506 oklopnih vozila za transport ljudi, 368 teretnih vozila punih municije, 14 transportera s artiljerijskom municijom, 120 teških minobacača, 130 teških topova, 48 raketnih baterija i 1,9 miliona galona pogonskog goriva (oko 9 miliona litara; njem. prijevod) koji su došli iz Srbije. Ta "rijeka robe" dostigla je svoje najveće razmjere pred ofanzivu na Bihać 1994. i prije prošlogodišnje tragedije Srebrenice (tom je prilikom nadopunjena s još 33 rakete s laserskim upravljanjem).

Međutim, promatrači su vidjeli samo vrh ledenog brijega. Jer, pored uobičajenih prelaznih tačaka, inženjeri Vojske Jugoslavije polagali su noću pontonske mostove preko Drine, koje bi onda u svitanje opet demontirali. Registrirano je osam takvih mjesta na kojima su promatrači ustanovili svježe tragove teških vozila koji su se spuštali niz jednu i uzdizali na drugoj obali rijeke.

Popravke su vršene ili direktno u Jugoslaviji, ili od strane jugoslovenskih inženjera. I to je moralo spadati u djelokrug rada generala Đukića.

"Guardian" je prošle sedmice zamolio adutanta generala Đukića, pukovnika Milana Milutinovića, da opiše tačnu funkciju generala Đukića u ratu u Bosni. Pukovnik Milutinović je odgovorio kako je Đukićev zadatak bio "raspodjela hljeba i krompira".

(The Guardian, 29. februar 1996.)

Napomena: Istoga dana podignuta je pred Međunarodnim sudom za ratne zločine u Den Haagu optužnica protiv generala Đorđa Đukića.

BILJEŠKE O AUTORIMA

Sonja Biserko

Rođena 1948. godine. Kao jugoslovenski diplomat boravila u Londonu i Ženevi. God. 1991. zbog Slobodana Miloševića istupa iz Komunističke partije. Rukovodi beogradskim "Helsinškim komitetom" i član je "Beogradskog kruga", renomiranog udruženja intelektualaca.

Ralf Caspary

Rođen 1958. godine u Kasselu. Studirao germanistiku, filozofiju i povijest umjetnosti u Mainzu. Feljtonist u različitim novinama, volonter na radiju SWF Baden -Baden, slobodni suradnik na SWF-u Redakciji za kulturu, od 1995. zaposlen u *Süddeutscher Rundfunk* u Stuttgartu kao urednik za kulturu.

Bora Ćosić

Srpski pisac, rođen 1932. u Zagrebu, trenutno kao DAAD-stipendist boravi u Berlinu. Njegovo djelo obuhvaća više od dvadeset pet knjiga, među njima i na njemački prevedeni romani "Muzilov notes" i "Uloga moje porodice u svjetskoj revoluciji". Prošle godine pojavio se i roman "Intervju na Ciriškom jezeru" (Izdavačka kuća Rowohlt Berlin).

dr. Dževad Karahasan

Rođen 1953. u Duvnu (Bosna i Hercegovina). 1972. - 1976. studirao književnost i teatrologiju na Univerzitetu u Sarajevu. 1976. - 1978. dramaturg u Narodnom pozorištu u Zenici, 1979. -1986. urednik sarajevskoga časopisa "Odjek". 1986. promocija na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. 1986. -1993. profesor na Akademiji za scenske umjetnosti Univerziteta u Sarajevu. 1994. -1995. gostujući profesor na Univerzitetu u Salzburgu, od

oktobra 1995. lektor na Univerzitetu u Göttingenu. 1996. godine počasni gost* Graza (Austrija).

Günter Kunert

Rođen 1929. u Berlinu. Kao dijete židovskoga porijekla isključen iz višeg školskog obrazovanja. Završava trgovačku izobrazbu u jednoj tekstilnoj radnji. 1946. - 1949. studirao na visokoj školi za primijenjenu umjetnost u Berlin-Weissenseeu, 1948. pristupio SED-u (Socijalističkoj jedinstvenoj partiji Njemačke). Od 1952. slobodni suradnik za film, televiziju i radio, 1976. supotpisnik peticije za Biermanna. 1977. brisanje članstva u SED-u, 1979. preseljenje u SR Njemačku. 1983. počasni gost Bergen-Enkheima, 1989. počasni gost Mainza, član Akademije za jezik i književnost u Darmstadtu i Slobodne akademije Hansestadta Hamburga. Günter Kunert živi u Schleswig - Holsteinu.

Marcel Ophuls

Filmski režiser. Rođen 1927. u Frankfurtu na Majni. God. 1933. bježi iz Njemačke u Francusku, a od tamo 1940. preko Španije i Portugala u Ameriku, gdje je u jednome propagandnom filmu američke Armije igrao ulogu jednoga pripadnika Hitlerove mladeži. Poslije rata studij u Pasadeni (SAD) i Parizu. Njegovi su najpoznatiji filmovi " Le Chagrin et la Pitie" (1969), "Hotel Terminus" (1988), "Novembertage" (1990).

Thomas Schmid

Žurnalist, rođen 1950. u Hagglingenu (Švicarska). Studirao na univerzitetima u Zürichu i Berlinu. Diplomirani sociolog. Od 1979. urednik *Tageszeitung* (taz-a), novina za koje je kao reporter radio u svim republikama bivše Jugoslavije u razdoblju između 1991. i 1995. i neprestano izvještavao iz opsjednutoga Sarajeva. Od 1995. glavni je urednik taz-a.

* Njemački termin "Stadtschreiber". Počasni gost grada (uglavnom za pisce) u trajanju od jedne godine (nap. prev.).

Peter Schneider

Roden 1940. u Lübecku. 1959. -1962. studirao germanistiku, historiju i filozofiju u Freiburgu i Münchenu. 1962. seli u Berlin, 1967. - 1971. radi u Studentskom pokretu u Berlinu i Trentu, 1972. državni ispit u Berlinu. Od 1972. duži boravci u inozemstvu, u Italiji, SAD-u, naposljetku gostujući profesor na Univerzitetu Harvard. Peter Schneider živi u Berlinu.

dr. Wilfried F. Schoeller

Roden 1941. u Illertissenu. Studirao germanistiku, povijest umjetnosti, filozofiju i historiju, 1968. promocija o Heinrichu Mannu. 1965. -1970. lektor u jednoj izdavačkoj kući. Od 1972. urednik za literaturu na Hesenskome radiju (Hessischer Rundfunk), od 1993. rukovodilac Odjela "Aktuelna kultura i muzika". Nosilac Grimmeove nagrade i nagrade Alfreda Kerra za književnu kritiku. Wilfried F. Schoeller živi u Frankfurtu na Majni.

Wolfram Schütte

Roden 1939. u Frankfurtu na Majni. Studij filozofije, sociologije i germanistike na tamošnjem univerzitetu. Od 1967. urednik feljtona u *Frankfurter Rundschau*. Wolfram Schütte odgovorni je urednik za feljton i knjige u vikend-dodatku *Frankfurter Rundschau*, pod nazivom "Zeit und Bild".

dr. Gustav Seibt

Roden 1959. u Münchenu. Studirao povijest i njemačku, latinsku i talijansku književnost u Konstanzu, Münchenu, Bielefeldu i Rimu. Promocija iz srednjovjekov-ne povijesti kod Arnoa Borsta. Od aprila 1987. urednik u *Frankfurter Allgemeine Zeitungu*, od 1994. rukovodilac resora "Literatura i literarni život".

dr. Elisabeth von Thadden

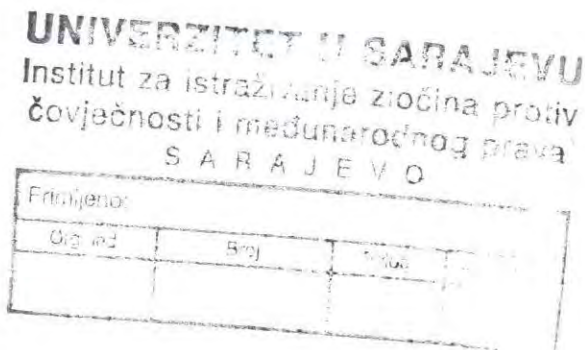
Rođena 1961. u Göttingenu. Studij književnosti i povijesti u Rennesu, Freiburgu, Parizu i Berlinu. Od svoje promocije 1992. radi kao urednica u *Berliner Wochenpostu*. Trenutno živi u Frankfurtu na Majni.

Ed Vulliamy

Izvjestač iz Bosne za britanske dnevne novine "The Guardian" i "The Observer".

Tilman Zülch

Rođen 1939. u Deutsch-Libau / Sudetenland. God. 1968. utemeljio udruženje "Akcija - pomoć za Bijafru", potom (1970.) osniva "Društvo za ugrožene narode". Predsjednik je Društva za ugrožene narode Njemačka i predsjednik Društva za ugrožene narode - internacional. Glavni je urednik časopisa "pogrom", koji izdaje Društvo, te autor i izdavač brojnih knjiga u vezi s problematikom manjina. Tilman Zülch živi u Göttingenu.

POPIS LITERATURE

Agic, Nusret E., **Zivi stitovi**, Hod, Sarajevo, 1995.

Ali, Rabia/ Lifschultz, Lawrence, **Why Bosnia? Writings on the Balkan War**, The Pamphleteer's Press, Connecticut 1993

Balic, Smail, **Mostar - Wem gehört die leidgeprüfte bosnische Stadt?**, Moslem ische Revue-Zeitzeichen, Soest 1993

Balic, Smail, **Unbekanntes Bosnien. Europas Brücke zur islamischen Welt**, Köln, Weimar, Wien, Böhlau 1992

Bellwinkel, Wolfgang/ Schäfer, Peter Maria, **Bosnia - Krieg in Europa/War in Europe**, expose Verlag, Berlin 1994

Bernard, Cheryl/Schlaffer, Edith, **Vor unseren Augen. Der Krieg in Bosnien... und die Welt schaut weg**, Heyne Sachbuch, München 1993

Biserko, Sonja, **Yugoslavia: Collapse, War, Crimes**, Centre for Anti War Action, Belgrad 1993

Bisic, Mustafa/Kreho, Senad, **Obuka za genocid (Sudjenje Borislavu Heraku)** Khalid Al-Ageely (Haled Akili), Sarajevo 1995

Bogdanovic, Bogdan, **Die Stadt und der Tod**, Wieser Verlag, Klagenfurt-Salzburg 1993

Centar za istrazivanje zlocina protiv covjecnosti i medjunarodnog prava (Bojagic/Smajlovic/Mujacic/Bulic), **Optuzujem**, Zivinice 1993

Bremer, Alida (Hrsg.), **Jugoslawische (Sch)erben - Probleme und Perspektiven**, fibre Verlag, Osnabrück, Münster 1993

Calic, Marie-Janine, **Der Krieg in Bosnien-Herzegowina**, Edition Suhrkamp, Frankfurt 1995

Cekic, Smail, **The aggression on Bosnia and genocide against Bosniaes 1991-1993**, Institute for the research of crimes against humanity and international law, Sarajevo 1995

Centar za istrazivanje zlocina genocida nad Muslimanima, **Vrijeme bescasca**, KDM Preporod, Zenica 1993

Cigar, Norman, **Genocide in Bosnia - The policy of "ethnic cleansing"**, Texas A&M University Press College Station 1995

Delic, Dragan, **Sei tapfer und vergiss nichts! - Aufzeichnungen eines muslimischen Gefangenen in serbischen Lagern**, fibre Verlag, Osnabrück, Münster 1993

Dor, Milo, **Irren ist menschlich und patriotisch. Serbische Aphorismen aus dem Krieg**, Edition Literatur und Kritik, Otto-Müller-Verlag, Salzburg 1994

Drzavna komisija za prikupljanje cinjenica o ratnim zlocincima u RBiH, **Zlocinci i zrtve**, Opstinska komisija Zivinice (Zlatan Dz. Bektic/ Mahmutbegovic/Bojagic/Lucic), Zivinice 1995

Forum on Bosnia and Hercegovina, **A Crisis in Bosnia and Hercegovina - An international Conspiracy against Bosniaks**, Bosniak Society, Sarajevo 1993

Fritzler, Marc, **Stichwort Bosnien**, Heyne Sachbuch, München 1994

Gordon, Alijah, **Bosnia: Testament to War Crimes as told by Survivors**, Malaysian Sociological Research Institute, Kuala Lumpur 1993

Goytisoló, Juan, **Notizen aus Sarajevo**, edition Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1993

Gutman, Roy (Pulitzer-Preiströger 1993), **Augenzeuge des Völkermords**, Steidl Verlag, Göttingen 1994

Helsinki Watch, **War crimes in Bosnia-Herzegovina**, Volume I New York 1992, Volume II New York 1993

Helsinki Watch, **Bosnia-Herzegovina. Abuses by Bosnian Croat and Muslim forces. Vol. 5, Iss.18 (September)**, New York, Washington 1993

Helsinki Watch

Abuses continue in the former Yugoslavia. Serbia, Montenegro and Bosnia-Herzegovina. Vol. 5, Iss.11 (July), New York, Washington 1993

Humanitarian Law Fund (Fond za humanitarno pravo), **Expulsion of national minorities (Banja Luka and Bijeljina)**, Spotlight report no.14 (August). Belgrade 1994

Human Rights Watch Helsinki, **Former Yugoslavia - The War Crimes Tribunal: One year later**, Vol. 6, Iss. 3 (February). New York, Washington 1994

Human Rights Watch Helsinki, **War crimes in Bosnia-Herzegovina: Bosanski Samac**, Vol. 6, Iss. 5 (April). New York, Washington 1994

Human Rights Watch Helsinki, **Bosnia-Herzegovina. "Ethnic cleansing" continues in Northern Bosnia**, Vol. 6, Iss.16 (November). New York, Washington 1994

Human Rights Watch Helsinki, **Bosnia-Herzegovina. Sarajevo**, Vol. 6, Iss.15 (October). New York, Washington 1994

Human Rights Watch Helsinki, **War crimes trials in the former Yugoslavia**, Vol. 7, Iss.10 (June). New York, Washington 1995

Human Rights Watch Helsinki, **Bosnia-Herzegovina. The fall of Srebrenica and the failure of U.N. peacekeeping**, Vol. 7, Iss.13 (October). New York, Washington 1995

Heuberger, Valeria/Ilming, Heinz, **Bosnien-Herzegowina 1878-1918. Alte Ansichten vom gelungenen Zusammenleben**, Christian Brandstätter, Wien 1994

Höfer, Thomas (Hrsg.), **Die Schande Europas - Der Krieg auf dem Balkan**, Flensburger Hefte Verlag GmbH, Flensburg 1995

Hösch, Edgar, **Geschichte der Balkan-Länder. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart**, Beck's Historische Bibliothek, München 1995

Karahasan, Dzevad, **Tagebuch der Aussiedlung**, Wieser Verlag, Klagenfurt-Salzburg 1993

Kleinert, Detlef, **Inside Balkan - Opfer und Täter**, Amalthea, Verlagsgesellschaft mbH, Wien/München 1993

Köpf, Peter, **Karadzic. Die Schande Europas**, Econ-Taschenbuch, Düsseldorf 1995

Koric, Davor, **... und Sarajevo muss für alles zahlen. Briefe aus dem belagerten Sarajevo**, fibre Verlag, Osnabrück, Münster 1993

Lauer, Reinhard/Lehfeld, Werner (Hrsg.), **Das jugoslawische Desaster**, Harrowitz Verlag, Wiesbaden 1995

Ludwig-Boltzmann-Institut für Menschenrechte (Tretter, Hannes/Müller, Stephan/Schwanke, Roswitha/Angeli, Paul/Richter, Andreas), **Ethnische Säuberungen in der nordbosnischen Stadt Zvornik**, Wien 1994

Malcolm, Noel, **Geschichte Bosniens**, S. Fischer Verlag, Frankfurt a. M. 1996

Münzel, Frank, **Gerechtigkeit für Handke!**, Flugblatt, 4 Seiten, Münzel, Hamburg 1996

Nahoum-Grappe, Véronique, **Vukovar, Sarajevo... La guerre en ex-Yougoslavie**, Editions Esprit, Paris 1993

Okuka, Milos/Rohder, Petra, **Das zerrissene Herz. Reisen durch Bosnien-Herzegowina 1530-1993**, Beck, München 1994

Peress, Gilles, **Farewell to Bosnia**, Scalo Verlag, Zürich 1994

Permanent Peoples' Tribunal, **Findings and Recommendations - First Session on Former Yugoslavia 17-20 February 1995** Berne, Switzerland, Tribunal Ex-Jugoslawien, Bern 1995

Prstojevic, Miroslav, **Sarajevo - Die verwundete Stadt**, DAG Grafika, Ljubljana 1994

Quistorp, Eva (Hrsg.), **Die bosnische Tragödie - Gewalt, Vertreibung, Völkermord: Berichte, Dokumente, Projekte**, Verlag Traum und Raum, Berlin 1993

Rieff, David, **Schlachthaus - Bosnien und das Versagen des Westens**, Luchterhand, Frankfurt 1995

Rifatbegovic, Nedim, **Sarajevo auf Kovaci**, Bambi Verlag, Wuppertal 1993

Roggemann, Herwig, **Der Internationale Strafgerichtshof der Vereinten Nationen von 1993 und der Krieg auf dem Balkan**, Berlin Verlag, Berlin 1994

Save the Humanity, **Report on war destructions, violation of human rights and crimes against humanity in Bosnia and Hercegovina**, Sarajevo 1992

Schanovsky, Hugo/Adlmannseger, Reinhard, **Diesen Tag Sarajevo**, Wilhelm Ennstaler Verlag, Steyr (Österreich) 1994

Serotta, Edward, **Überleben in Sarajevo**, Christian Brandstätter, Wien 1994

Sidran, Abdullah, **Insel - Bin ich, im Herzen der Welt**, Wieser Verlag, Klagenfurt-Salzburg 1993

Silber, Laura/Little, Allan, **Bruderkrieg. Der Kampf um Titos Erbe**, Styria Verlag, Graz, Wien, Köln 1995

Sivac, Nusret, **Kolika je u Prijedoru carsija**, BONIK, Sarajevo 1995

Sosic, Stipo, **Zur Hölle und zurück - In den Lagern der Furcht und des Grauens - Keraterm, Om raska, Manjaca**, Verlagsbuchhandlung Sulek, Köln 1996

Stiglmayer, Alexandra (Hrsg.), **Massenvergewaltigung - Krieg gegen die Frauen**, Kore Verlag GmbH, Freiburg 1993

Todorovic, Goran, **Sarajevo: Chronik der verbrannten Illusion**, Wieser Verlag, Klagenfurt-Salzburg 1994

United Nations (Economic and Social Council), **Report on the situation of human rights in the territory of the former Yugoslavia submitted by Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights**, E/CN.4/1992/S-1/9. 28 August 1992

United Nations (Economic and Social Council), **Report on the situation of human rights in the territory of the former Yugoslavia submitted by Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights**, E/CN.4/1992/S-1/10. 27 October 1992

United Nations (Economic and Social Council), **Report on the situation of human rights in the territory of the former Yugoslavia submitted by Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights**, A/47/666; S/24809. 17 November 1992

United Nations (Economic and Social Council), **Report on the situation of human rights in the territory of the former Yugoslavia submitted by Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights**, E/CN.4/1993/50. 10 February 1993

United Nations (Economic and Social Council), **Periodic report on the situation of human rights in the territory of the former Yugoslavia submitted by Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights**, E/CN.4/1994/3. 5 May 1993

United Nations (Economic and Social Council), **Second periodic report... submitted by Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights**, E/CN.4/1994/4.19 May 1993

United Nations (Economic and Social Council), **Third periodic report... submitted by Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights**, E/CN.4/1994/6. 26 August 1993

United Nations (Economic and Social Council), **Fourth periodic report... submitted by Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights, Mostar: the cause for concern**, E/CN.4/1994/8. 6 September 1993

United Nations (Economic and Social Council), **Fifth periodic report... submitted by Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights**, E/CN.4/1994/47.17 November 1993

United Nations (Economic and Social Council), **Sixth periodic report... submitted by Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights**, E/CN.4/1994/110. 21 February 1994

United Nations (Economic and Social Council), **Seventh periodic report... submitted by Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights, Situation in Gorazde**, E/CN.4/1995/4.10 June 1994

United Nations (Economic and Social Council), **Eighth periodic report... submitted by Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights**, E/CN.4/1995/10. 4 August 1994

United Nations (Economic and Social Council), **Ninth periodic report... submitted by Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights**, A/49/641-S/1994/1252. 4 November 1994

United Nations (Economic and Social Council), **Special report on the media. Report of the Special Rapporteur pursuant to Commission resolution 1994/72**, E/CN.4/1995/54.13 December 1994

United Nations (Economic and Social Council), **Tenth periodic report... submitted by Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights**, E/CN.4/1995/57. 16 January 1995

United Nations (Economic and Social Council), **Final periodic report... submitted by Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights**, E/CN.4/1996/9. 22 August 1995

United Nations (High Commissioner for Refugees), **Emergency Report, Displacement in former Yugoslavia**. 27 July 1992, 18 August 1992.

United Nations (High Commissioner for Refugees), **Information Notes on Former Yugoslavia**, UNHCR Office of the Special Envoy for Former Yugoslavia. Zagreb 1992-1995

United Nations (Secretary General), **The situation in Bosnia-Herzegovina**, Report of the Secretary General, A/47/747. 3 December 1992

United Nations (Secretary General), **Rape and abuse of women in the territory of the former Yugoslavia**, Report of the Secretary General, E/CN.4/1994/5. 30 June 1993

United Nations (Secretary General), **Rape and abuse of women in the areas of armed conflict in the former Yugoslavia**, Report of the Secretary General, A/48/858. 29 January 1994

United Nations (Security Council), **Letter dated 2 February 1993 from the Permanent Representative of Denmark to the United Nations addressed to the Secretary General. Annex I: European Community investigative mission on the treatment of Muslim women in the former Yugoslavia: Report to European Community Foreign Ministers**, S/25240 (Distr. General). 3 February 1993

United Nations (Security Council), **Letter dated 5 March 1993 from the Permanent Representative of Austria to the United Nations addressed to the Secretary General**, S/25377 (Distr. General). 6 March 1993

United Nations (Security Council), **Final Report of the Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992) and Annexes**, Under the direction of M. Cherif Bassiouni, Chairman and Rapporteur on the Gathering and Analysis of the Facts, Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), S/1994/674... 28 December 1994

U.S. Department of State Dispatch, **Report on War Crimes in the Former Yugoslavia**, (1992 bis 1995 unregelmässig erschienen)

Vollmer, Johannes (Hrsg.), **Dass wir in Bosnien zur Welt gehören - Für ein multikulturelles Zusammenleben**, Benzinger Verlag, Solothurn, Düsseldorf 1995

von Welser, Maria, **Am Ende wünschst du dir nur noch den Tod - Die Massenvergewaltigungen im Krieg auf dem Balkan**, Knaur Verlag, München 1993

Zülch, Tilmann (Hrsg.), **Ethnische Säuberung - Völkermord für Grossserbien** Eine Dokumentation der Gesellschaft für bedrohte Völker, Luchterhand-Verlag, Hamburg, Zürich Januar 1993

ČASOPISI

Lettre International, Hommage à Sarajevo, Heft-Nr. 31. Dezember 1995.

Wienzeile - supranationales Magazin für Literatur, Kunst und Politik, In Schmerz und Wut. Bosnische Kriegsliteratur aus Sarajevo, Heft Nr. 20/95, Wien 1995,

Neue Literatur - Zeitschrift für Querverbindungen, Bücher sind Brücken - Ein Symposium zur Verteidigung der Kultur in Bosnien-Herzegowina, Heft Nr.1/95, Bukarest 1995

MATERIJALII DRUŠTVA ZA UGROŽENE NARODE

Bösch, Rahel (Hrsg.), **Teilt Bosnien-Herzegowina nicht! Ne dijelite Bosnu i Hercegovinu!**, Für das friedliche Zusammenleben - gegen die Teilung von Bosnien-Herzegowina: Eine Dokumentation gegen das Schweigen zum Völkermord, Gesellschaft für bedrohte Völker Schweiz, Bern 1994

Rohder, Felicitas, **Für die Einheit aller serbischen Länder - Serbisch-orthodoxe Kirche unterstützt den Völkermord an den bosnischen Muslimen**, Gesellschaft für bedrohte Völker Deutschland, Menschen-rechtsreport Nr.15, Göttingen 1995

Pogrom, **Jugoslawien zerfällt**, Heft Nr.155, September/Oktober, Göttingen 1990

Pogrom, **Please stop the war in Croatia**, Heft Nr.164, März/April, Göttingen 1992

Pogrom, **Was wird aus Mazedonien?**, Heft Nr.165, Mai/Juni, Göttingen 1992

Pogrom, **Krieg in Südost-Europa**, Heft Nr.176, April/Mai, Göttingen 1994

Pogrom, **Bosnien, Kosovo, Sandschak**, Heft Nr.184, August/September, Göttingen 1995

Zülch, Tilman, **Kroatien: Gestern Opfer, heute Täter - Die "ethnische Säuberung" in der Krajina - Massenmord, Zerstörung, Vertreibung**, Ein Bericht der Gesellschaft für bedrohte Völker, Göttingen, 19. Dezember 1995

Zülch, Tilman, **Das Völkermordverbrechen in Srebrenica**, Kurzmemoandum, Gesellschaft für bedrohte Völker, Göttingen/Bonn, 3. November 1995

ADRESE DRUŠTVA ZA UGROŽENE NARODE

Deutschland
Gesellschaft für bedrohte Völker
Postfach 2024
D-37010 Göttingen

Österreich
gesellschaft für bedrohte Völker
Weyrgasse 5, Tür 14
A-1030 Wien

Schweiz
Gesellschaft für bedrohte Völker
Waisenhausplatz 21
CH-3011 Bern

Luxemburg
Iwerliwen für bedreete Volleker
c/o André Rollinger,
1, rue Heldenstein
L-1723 Luxemburg

Italien
Associazione per i Popoli minacciati/Gesellschaft für bedrohte Völker
Büro Autonome Region Südtirol
Postfach 233
I-39100 Bozen

Büro Firenze/Florenz
Casella Postale 6282
I-50127 Firenze

OSTALE ADRESE

Merhamet Deutschland
Wilhelmstr. 27
53111 Bonn

Medica
Waisenhausgasse 65
50676 Köln

Brücke nach Bosnien-Herzegowina
Virchowstr. 5 5
34121 Kassel

Deutsch-bosnische Kriegskinder Direkthilfe
Elisabethenstr. 3 0
70197 Stuttgart

Freunde der Flüchtlinge und Vertriebenen aus Bosnien
in Österreich
c/o Dr. Gexi Tostmann
Schottengasse 3/3a
A-1010 Wien

Kulturbrücke Schweiz-Sarajevo
Tobias und Marija Wernle-Matic
Bodenackerstr. 6
CH-4410 Liestal

Südosteuropa-Kulturzentrum
Groäbeerenstr. 88
10964 Berlin

Verlag "Das bosnische Wort"
"Bosanska Rijec"
Schwarzbach 9a
42277 Wuppertal

Palais Jalta
Bockenheimer Landstrasse 104
60323 Frankfurt am Main

UNIVERZITET U SARAJEVU

Institut za istraživanje zločina protiv
čovječnosti i međunarodnog prava
S A R A J E V O

Primijeno:			
Original	Broj	Godina	Mjesto

SADRŽAJ

Predgovor	9
Tilman Zülch	
Konačno razgovarajte sa žrtvama "Velike Srbije", gospodine Handke! 11	
Peter Schneider	
Jahanje Balkanom	21
Marcel Ophuls	
Bijes. Odgovor na članak Petera Handkea	
"Pravda za Srbiju"	28
Dževad Karahasan	
Pisac Peter i njegova pravda	34
Bora Ćosić	
Komšija, vaša flašica. Razgovor o odsutnom gospodinu Handkeu	42
Günter Kunert	
Duhovna srozavanja politizirajućih poeta	46
Wolfram Schütte	
Pravda?	48
Gustav Seibt	
Zabluda o ratu i krvi i tlu. Srbija je Njemačka:	50
Thomas Schmid	
Usamljeni tragač za istinom	54
Ralf Caspary	
Komentar o Handkeu	57
Wolfram Schütte	
Poetiziranje resantimana i njegova politička cijena. Zimsko putovanje Petera Handkea u Srbiju, čitano kao strateški papir otkrovenja	59
Andrea Seibel	
Srbija ne treba Handkea	64
Der Spiegel	
Pjesnikovo zimsko putovanje. Reportaža o Srbiji Petera Handkea i intelektualci	67
Wilfried F. Schoeller	
Tvrđoglavi misionar. Peter Handke u Frankfurtu	72

Elisabeth von Thadden

Takoder jedna vrsta vrijeđanja publike. Kako je Peter Handke u Frankfurtu uskratio kritici svoj tekst o Srbiji 75

Serbiens Lügen

Svijet je odlučio da im povjeruje Ed Vulliamy	
raskrinkava Đorđa Đukića	78
Bilješke o autorima	85
Popis literature	89
Časopisi	98
Materijali Društva za ugrožene narode	99
Adrese Društva za ugrožene narode	100
Ostale adrese	101